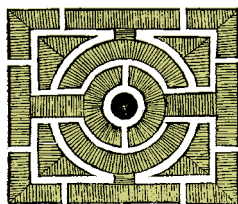

MEDDELELSER FRA
HAVEHISTORISK SELSKAB
NR 54 • 2024

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLE-
KULE

Havehistorisk Selskab

Selskabet har til formål at fremme oplysning om og kendskab til historiske haver og historisk havebrug, herunder at fremme forskning inden for området.

SELSKABETS BESTYRELSE

Formand Lone van Deurs, landskabsarkitekt
Sekretær Lea Nørgaard, landskabsarkitekt
Kasserer Tove Hyllested, landskabsarkitekt
Birgitte Degener, restaureringsarkitekt
Rita Larsen, landskabsarkitekt
Bibi Plum Edinger, landskabsarkitekt
Charlotte Horn, landskabsarkitekt

Webmaster: René Krumm

Få gerne mere at vide om selskabet på
havehistoriskselskab.dk
eller skriv til info@havehistoriskselskab.dk

Forord

Træer til alle tider

Det viste sig at være en velvalgt og aktuell overskrift, vi valgte som årets tema.

Der er kommet fokus på træer i alle mulige sammenhænge lige fra klimabetydning, de rensner luften, dræner vandet, til værdien som byggemateriale og endelig ikke mindst de landskabs- og haveæstetiske herligheder, de bidrager med.

Træerne er vigtige, måske de vigtigste byggesten i næsten alle have- og landskabsanlæg. Deres størrelse, alder og arkitektoniske værdi taler til hele menneskets sanseapparat og giver forståelse for naturens og kulturens enorme kredsløb.

Der er træer alle vegne, men flest i skovene, »man kan ikke se skoven for bare træer«, detaljen slører ofte helheden. Historikeren Thorkild Kjærgaard tydeliggør i sin artikel hvordan menneskenes forståelse af naturens indviklede og geniale processer, er med til at udforme landskaberne, men at vi samtidig griber ind, så økobilancer forstyrres.

Danmark har været og er et æbleland. Æblerne dyrkes og høstes i næsten alle haver, æbler af mange forskellige sorter med forskellige farver og former samt modning og smag. Bjarne Larsen fortæller historien fra Jyske Lovs omtale af abildgården og dens æbler til Pometets grundlæggelse og helt frem til den aktuelle videnskabelige indsats for at få præcist kendskab til sorter og familieskab æblerne imellem.

Kongens Nytorvs meget lange og omskiftelige tilblivelseshistorie fra Christian IV's byggetrang til Metrograverier og dagens seneste lindekrinds fortælles omhyggeligt, lærd og med mange detaljer af kunsthistoriker Claus M. Smidt. Tankevækkende at konstatere, at der i Torvets lange levetid (fra 1660) til idag kun har vokset træer i 170 år fordelt på forskellige perioder.

Sammenhæng mellem huse og træer bliver grundigt belyst i Annetarie Lunds artikel. Træer er plantede for at beskytte huse og husenes beboere, de er plantede for at markere et særligt sted eller måske bare for at pynte på en lidt kedelig facade.

Stammehækkene, som når man først får øje på dem, er helt særlige beplantninger i mange gadebilleder. De skaber afstand og kan lukke

for indkig, de strammer gadeforløb op og bliver markante elementer i gadebilledet.

Den ulykkelige brand i Børsen var også med til at sætte fokus på træernes betydning den gang som byggemateriale. 100 år gamle fyrretræer, de fleste bragt til København fra Gotland, var bygningens bærende skelet i næsten 400 år. Det svimler næsten for en, når man forsøger at forestille sig den tid, hvor træerne stod spæde og nyplantede. Nu står de som forkullede og ubrugelige søjler og nyt træ skal skaffes.

Jo, træer er til alle tider værdifulde og der skal værnes om dem og de skal plantes og plejes med respekt og omtanke

Den lille have

Der skiftes skala fra de mægtige træer til de små havers mange detaljer og udformninger. Vi kigger på de helende haver, medicinhaverne, den private have og kolonihaverne.

På udflugterne bliver der mulighed for at sanse og dufte og aflæse havekunstens mange udtryk skabt ved hjælp af planter, vand og sten i samspil med haveejers viden og kunnen.

Lone van Deurs

TEMA FOR 2025

små haver

Danmark 1500-1950

Et kapitel af bæredygtighedens historie

Alle taler om bæredygtighed. Der går ikke en dag, uden at man støder på bekymrede beretninger om landbrugets overforbrug af kvælstof, om fjordenes og de indre farvandes kritiske tilstand, om den nødlidende fiskebestand og andet. Mange forestiller sig, at de nuværende problemer er resultat af en jævnt nedadgående udvikling, som har taget fart de seneste tre-fire årtier, men som har stået på i umindelige tider. Så enkelt er det ikke. Bæredygtighed har som alt andet en historie. Der er perioder, hvor det, som nu, er gået stejlt ned ad bakke. Men der er også perioder, hvor det er gået den anden vej. En sådan periode var tidsrummet 1500-1950. Som økosystem betragtet havde Danmark det væsentligt bedre i år 1900 end 200 år tidligere. Der var fremgang over hele linjen. De nuværende problemer er ikke gamle problemer, arvet fra længst henrundne årtusinder. De fleste af dem er nye og skyldes, at man er kommet på afveje i forhold til det system, der efter nogen famlen fandt sin form i slutningen af 1700-tallet, og som blev befæstet i løbet af det næste århundrede.

I.

Fra begyndelsen af 1500-tallet, hvor historien tager sin begyndelse, hvilede der en stadig tungere belastning på det samlede danske økosystem.¹ Det gjorde der af flere årsager. En væsentlig grund var, at befolkningen voksede, hvad der betød, at der var flere munde at mætte. Vi er i tiden før jernbaner og dampskibe, så der var ikke noget at raffe om: Hvis folk skulle have noget at spise, så skulle maden – bortset fra hvad fiskeriet i de indre farvande kunne præstere – komme fra den danske jord. Det skulle ikke bare maden, det skulle også alle andre fornødenheder: huse til at bo i, brænde til opvarmning og til madlavning, tøj på kroppen. Alt! Og det var ikke kun den stigende befolkning

THORKILD KJÆRGAARD · dr.phil.

Fig. 1: Rødkløver, tempera, af Lucie Ingemann, 1820erne (fra Lucie Ingemanns skitsebog, privateje (Kristian Nielsen))

– fra godt en halv million omkring år 1500 til op mod en million ved år 1800 –, der stillede øgede krav til økosystemet. Det samme gjorde en ambitiøs statsmagt, som ønskede at udbygge infrastrukturen, både den bureaukratiske og den fysiske. Den fysiske infrastruktur, veje og havne for eksempel, trak hårdt på samfundets ressourcer, først og fremmest grus og sten i store mængder, men også tømmer. Ligeså den bureaukratiske infrastruktur. Alene til Den røde Bygning (1715-20) medgik 3,6 millioner mursten og 42.000 "glaserede tagpanner" for ikke at tale om grundsten, mursand og 13.000 tønder ulæsket kalk til mørtel. Hertil kom egestammer og egetræ i store mængder til alt fra fem meter dybe piloteringer til vinduesrammer og komplicerede tagkonstruktioner.²

Og så var der udenrigs- og forsvarspolitikken. Danmark var i disse fjerne århundreder ikke nogen dukkenation, men sammen med Norge grundstammen i et nordatlantisk imperium, der strakte sig fra Thule i nord til Hamborg i syd. Danmark-Norge opretholdt en anseelig hær og ikke mindst en stor flåde, gennem det meste af 1700-tallet Europas fjerdestørste, kun overgået af England, Frankrig og Rusland. Det var nødvendigt for at holde sammen på riget, men det kostede. Hæren og ikke mindst flåden lagde et betydeligt pres på Danmarks og Norges skove. Titusinder af egeplanker gik med til de stadig større skibe, som skulle til for at hamle op med de andre nationer.

Det simple, helt centrale spørgsmål er: Hvordan i alverden klarede man det? Hvordan fik man landbruget til at yde mindst dobbelt så meget, som det før havde ydet? Og hvad med skovene, der skulle levere tømmer til huse og skibe såvel som brænde til forslugne teglværker og en stigende befolkning? Det lykkedes, men i begyndelsen på bekostning af bæredygtigheden. I det følgende først en statusopgørelse for landbruget og for skovbruget, derefter en redegørelse for, hvad man gjorde for at rette op på den åbenlyst uholdbare situation, der var opstået.

II.

Landbruget

Ser vi på landbruget, så var der i 15- og 1600-tallet sikre tegn på overudnyttelse. Et af dem var sandflugt – ørkendannelse – hvor der ikke før havde været problemer. Et dramatisk og tydeligt tegn på landbrugs-mæssig udpining, hvor den udløsende faktor typisk var for mange husdyr, sådan som det i dag kendes fra flere steder i Afrika. Et eksempel blandt flere var området mellem Liseleje og Tisvilde i Nordsjæl-

land, hvor hundredvis af hektarer forsvandt under sandet i 1600-tallet. Når man parkerer på pladsen syd for kirken i Tibirke, kan man sende en tanke til den blomstrende landsby med ti gårde og udstrakte marker, som lå her i 1500-tallet, og som stadig ligger der, nu begravet under 1½-2 meter sand. Man så for sig, at ørkenen ville brede sig ned mod Hillerød for til sidst at nå København. Andre steder med sandflugt var det sydlige Falster, Vendsyssel og indlandet bag Vesterhavskysten. I dele af Jylland bredte lyngen sig, et andet sikkert tegn på overudnyttelse.

Skovbruget

Også skovene havde svært ved at følge med. Skoven stod som hovedleverandør af energi i form af brænde, hvoraf der var brug for stadig større mængder, såvel som af byggemateriale og alt, hvad skibsværfter og bådebyggere havde brug for. Med kulturhistorikeren Hugo Matthiessens ord:

I et Land som vort maa en svimlende Masse Eg være gaet til; Flertallet af Bygninger baade i By og paa Land bestod jo af Tømmer. Bindingsværk og Bulhuse har opslugt Kæmpeskove, Materiale til Bohave og Redskaber, henved et Par tusinde Kirkers Altertavler og Træinventar af udsøgt Kærneved og fremfor alt Flaadebyggeriets Graadighed har det ene Aarhundrede efter det andet stillet overvældende Krav. For hver knejsende Orlogsmand, som sattes i Søen, blev der lyst i de gamle Skove. Bygningen af ét Linjeskib paa 74 Kanoner fordrede saaledes ikke mindre end 2000 fuldvoksne Egetræer.³

Dertil kom det for skovene altid truende konkurrenceforhold til landbruget. Talrige er de bebyggelser, hvor det med stednavne, understøttet af moderne pollenanalyse, kan godtgøres, at der var skov i middelalderen, men som stod skovløse i 16- og 1700-tallet.⁴ Det tæt befolkede Ærø, i begyndelsen af 1500-tallet en ø med grønne skove, var i 1700-tallet forvandlet til et forblæst, bart og nøgent sted uden skove og uden levende hegn omkring markerne, endsige træer langs vejene.⁵ Hvor der stadig var skov, blev træerne mindre – de nåede ikke at få fuld højde, før de blev taget, og dværgvækstformer vandt frem.⁶ "Tilstanden var" – jeg giver endnu en gang ordet til Hugo Matthiessen – "i det 18. Aarhundrede bleven saa urovækkende, at kyndige Mænd med Angst imødesaa den Mulighed, at Danmarks Forsyning med Brændsel efterhaanden vilde være i Fare ... man var nu næsten i Stand

Fig. 2: Det gamle skovlandskab: Louis Gurlitt: *Gegend bei Silkeborg* (1841)

til forud at beregne det Tidspunkt, da Skoven totalt ville være forsvunden.⁷ Folk kikkede ned i afgrunden og spekulerede på, hvor børnene og børnebørnene skulle få brændsel og tømmer fra.

Ingen bryder sig om at høre det, og af historikere skubbes det væk som en ond drøm. Faktum er imidlertid, at Danmark for 300 år siden var på vej mod et økologisk sammenbrud. Systemet var ikke bæredygtigt, både landbrug og skovbrug var i dybe vanskeligheder. Heri var der – set i et større historisk perspektiv – ikke noget nyt. Man havde prøvet det før, sidst i 1300-tallet, hvor en dybt forarmet befolkning med svækket immunforsvar stod værgeløs over for Den Sorte Død, som kom til landet i 1350 og ved en art barmhjertighedsgerning på få år reducerede indbyggerantallet til omkring det halve. Går man længere tilbage i tiden, finder vi andre eksempler på økologisk sammenbrud med vidtgående konsekvenser. Et klassisk eksempel er Romerigets sammenbrud i 400-tallet.⁸

Således anskuet er det sensationelle ikke, at man i 1700-tallet stod i en situation, hvor bæredygtigheden svigtede og et sammenbrud tegnede sig i horisonten. Det virkelig sensationelle er, at det lykkedes at rette op på situationen, så man i 1800-tallet og de første årtier af

1900-tallet stod med et robust og driftssikkert samfund i stadig fremgang. Det samfund, som alle nulevende danskere over 60 år har kendt.

III.

Landbruget

Længe stod man rådvild over for de vanskeligheder, der tårnede sig op, med sandflugt som én af de mest spektakulære udfordringer. Det varede til begyndelsen af 1700-tallet, hvor man sporer et skifte, som i løbet af århundredet samlede sig til en veritabel grøn revolution. Et centralt led var landskabets stabilisering, hvor bekæmpelse af sandflugt fik førsteprioritet. En overordentlig arbejdskrævende, stort anlagt indsats for sandflugtsdæmpning gik i gang under ledelse af fra udlandet indkaldte eksperter. Man begyndte i Tisvilde, hvor opgaven bestod i at forvandle en flygende sandørken til skov. Først blev der plantet marehalm og andre klitvækster for at dæmpe og binde sandet, senere blev der ikke uden besvær og med mange tilbageslag fremelsket plantager, som én gang for alle låste sandet. Et vidnesbyrd for eftertiden er det pompøse, næsten triumferende sandflugtsmonument, som blev rejst 1738 på bakken Stuebjerg ved den østlige side af det nuværende Tisvilde Hegn. Her en udførlig inskription på dansk, tysk og latin, forfattet af sognepræst Jørgen Friis, Helsingø, med en redegørelse for det arbejde, som indtil da havde fundet sted:

Her saae det ilde ud for nogle Tider siden,
Med Sand var alting skiult og Faren var ey liden,
Sandbierge voxte op, fløy frem, naar Vinden kom,
Og drev saa mangen een fra Huus og Eyendom.
Hvorfor KONG FREDERICH til Landets Gavn og Beste
Lod gribe Verket an med Vogne, Folk og Heste,
Og lod, saa vidt man kom, den løse Grund besaae,
At der, hvor intet var, opvoxer Græs og Straae.

Der var lang vej endnu, men man var kommet et stykke hen mod det, som i tidens fylde skulle blive til Tisvilde Hegn. Den konge, der tales om, er Frederik IV, konge af Danmark-Norge fra 1699 til 1730.

Ét var at stabilisere landskabet, hvori også indgik andre foranstaltninger som afvanding og stenrydning, noget andet at bevare jordens frugtbarhed for ikke at tale om at øge den. På det punkt havde landbruget ikke bare i Danmark, men overalt i verden et problem, der var

Fig. 3: Sandflugtsmonumentet ved Tisvilde Hegn. Foto Carl-H.K Zakrisson, 2025

lige så gammelt som landbruget selv. For at drive landbrug er der helt elementært brug for jord, lys, varme og adgang til vand. Men det er ikke tilstrækkeligt, blandt andet er der en række mikronæringsstoffer (vækstfaktorer), som alle skal være til stede i tilstrækkelig mængde og ikke kan erstatte hinanden, hvoraf følger, at hvis blot ét af disse stoffer mangler eller er i underskud, så er det det stof, som bestemmer udbyttets størrelse (Liebig's minimumslov). Langt de fleste af disse vækstfaktorer findes i rigelige mængder overalt på kloden. Et par stykker er der af og til mangel på, og så er der ét stof, nemlig kvælstof (N) i plantetilgængelig form, som der historisk set altid har været knaphed på. Set under ét er det i områder, som i øvrigt er egnede til landbrug

– det være sig i Indien, i Kina, i Amerika eller i Europa – mængden af plantetilgængeligt kvælstof, der gennem årtusinderne har bestemt udbyttets størrelse. Ikke frit kvælstof, som der er masser af i atmosfæren, men kvælstof i bestemte kemiske forbindelser, som gør, at det kan udnyttes af landbrugets vækster. Disse kvælstofforbindelser findes i gødning, animalsk såvel som human – i Japan satte bønderne skilte op ved deres jordlod med venlige opfordringer til forbipasserende om at forrette deres nødtørft her. De findes i tang, som overalt i verden er blevet indsamlet og spredt på markerne, de frigøres ved lynnedslag, og de er til stede i skovbunden, hvorfra de via husdyrgræsning (får, geder, svin, kvæg) er blevet hentet ud af skovene og ind på markerne. Men uanset hvad man gjorde, så var og forblev det mængden af plantetilgængeligt kvælstof, der bestemte udbyttets størrelse. En yderligere komplikation var, at ikke alene er plantetilgængeligt kvælstof svært at få fat i, det adskiller sig også fra andre vækstfaktorer ved at være flygtigt og forsvinde med regnvandet ud i vandløb og andre recipienter, hvis ikke det anvendes inden for en snæver tidsramme. Modsat andre vækstfaktorer kan plantetilgængelige kvælstofforbindelser ikke oplagres i jorden. Bliver de ikke brugt i tide, siver de væk.

Her kommer der i 1700-tallet en ny plante ind i billedet, nemlig kulturkløver (domesticeret kløver), hvoraf der er to hovedsorter, nemlig hvidkløver og rødkløver. Kløver har – som sine slægtninge inden for ærteblomstfamilien, ærter, vikker, linser, lucerne og enkelte andre – den for urter på åbent land enestående egenskab, at den takket være bakterier af slægten *Rhizobium*, som den lever i symbiose med, formår at udnytte atmosfærens frie kvælstof til at danne planteoptagelige kvælstofforbindelser, hvad der gør, at kløver, udover at være en førsteklases hø- og græsningsafgrøde, ikke bare er selvforsynende med kvælstof, men også producerer et overskud, som ophobes i stængler og rødder til gavn for efterfølgende afgrøder, efterhånden som det frigives, hvilket sker over en længere periode.

De fire hovedkornsorter, rug, hvede, havre og byg, har man haft i årtusinder. Det samme gælder de fleste frugter og grønsager. Kløver er – bortset fra de afgrøder, som efter 1492 er kommet til os fra det nyopdagede Amerika (majs, tobak og kartofler) – den sidst tilkomne af de store kulturplanter. Der er uklare punkter i kløverens domesticeringshistorie, men efter alt at dømme kan den henføres til Nordafrika og det dengang arabiske Andalusien omkring år tusind efter Kristus. Med sikkerhed kender vi kulturkløver fra 1200-tallets Spanien, hvorfra den bredte sig, først til Norditalien og Flandern

under spansk herredømme, herfra til resten af Europa, herunder Rusland. Med kløver i sædskiftet blev det de fleste steder muligt at forøge mængden af plantetilgængeligt kvælstof med 100 % eller mere og dermed gennembryde det usynlige glasloft, som indtil da havde ligget over landbrugsproduktionen. Den store frisætter af landbruget i 16- og 1700-tallet var ikke politiske reformer, hvor udmærkede de end var, for eksempel i Danmark, men kløver. Se figur 1 på side 6.

At det nok måtte forholde sig sådan har der været voksende forståelse for blandt historikere siden 1950'erne. Men der har været et stærkt generende problem, nemlig at selv om der forelå masser af enkeltteksempler fra 16- og især 1700-tallets landbrugslitteratur på kløverens mirakuløse virkning, så måtte selv en ledende europæisk historiker som tyske Wilhelm Abel (1904-85) give fortabt, når han blev afkrævet nærmere redegørelse for hvor, hvornår, hvordan og i hvilket omfang kløver trængte frem. Det kunne man ingen vegne komme med, hed det sig fra store lande som England, Frankrig, Tyskland og Italien. At ville kortlægge en nærmest usynlig foderafgrødes historie i detaljer var et halsløst projekt og i hvert fald fuldstændig uoverkommeligt for et helt land. Når agrarvidenskaben sagde, at fremkomsten af kvælstofassimilerende afgrøder, først og fremmest kløver, subsidiært lucerne, var hovedforklaringen på landbrugets opkomst i 16- og navnlig i 1700-tallet, fordi der ikke syntes at være andre muligheder, så måtte man rette ind, selv om der ikke kunne fremlægges afgørende beviser fra noget land for, at kvælstofassimilerende afgrøder med kløver i spidsen faktisk trængte massivt frem i 1700-tallet. Den udfordring tog jeg op med det lille, mere overkommelige Danmark som eksempel. Begyndende i 1978 gennemgik jeg i løbet af 1980'erne alle bevarede godsarkiver såvel som andre kilder, trykte som utrykte, fra 1700-tallet for oplysninger om kløveravl, handel med kløverfrø med mere, gods for gods, sogn for sogn, ejerlav for ejerlav, bondegård for bondegård, og ind tegnede derefter status på fire kort visende forekomsten af kløver i Danmark 1775, 1785, 1795 og 1805. Kortene, der gengives her, viser en nærmest eksplosiv udvikling med centrum på Fyn og omliggende øer og taler for sig selv. Det bemærkes, at kortene giver et minimumsbillede af udviklingen, idet de kun viser dokumenterede forekomster af kløver i Danmark fra 1749, hvor den første gang optræder som dyrket afgrøde (på Berritsgård, Lolland) til 1805.

Se figur 5-8 på næste opslag.

Den genrejsning af landbruget, der fandt sted i 1700-tallet, havde flere komponenter end de to her mere indgående omtalte. Af be-

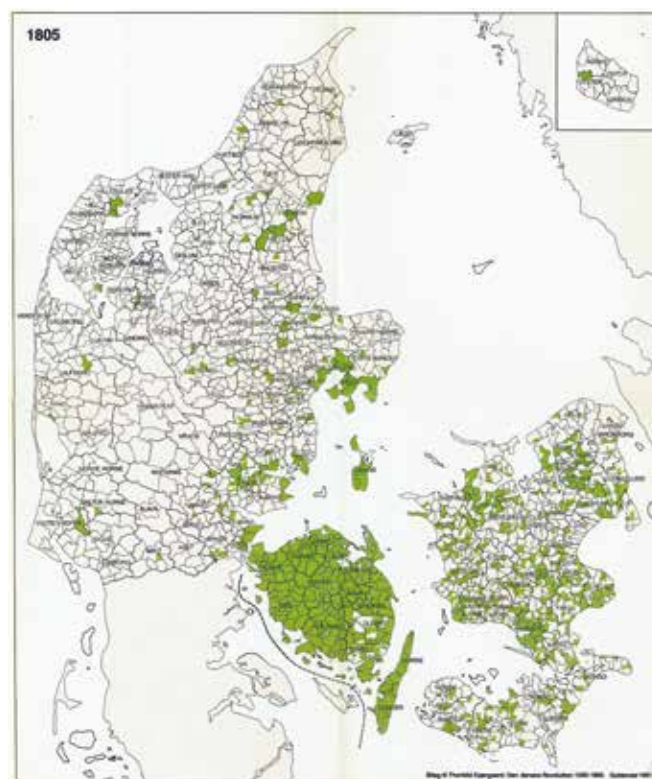
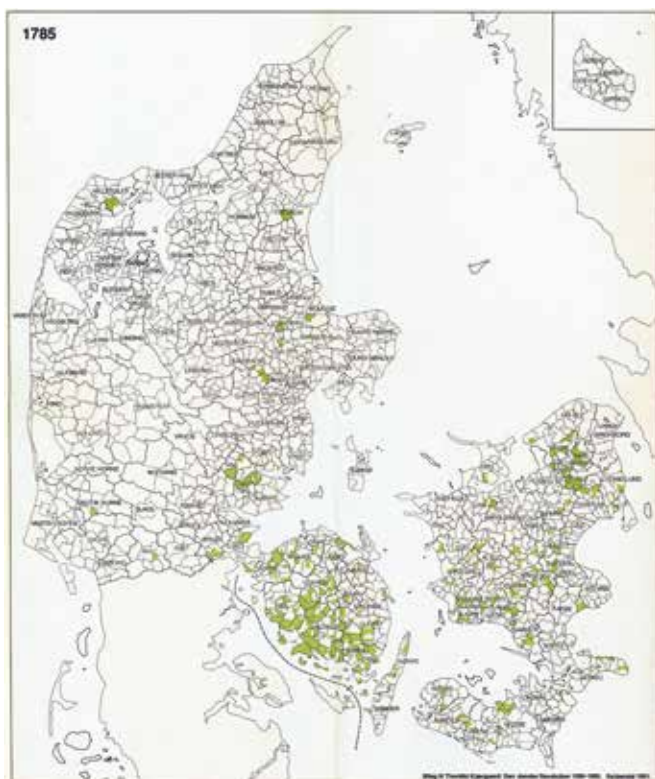
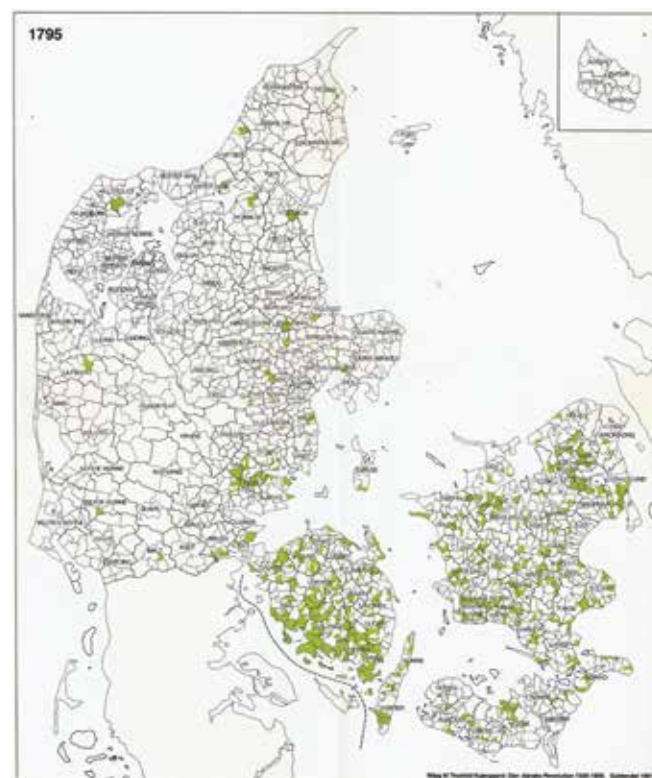
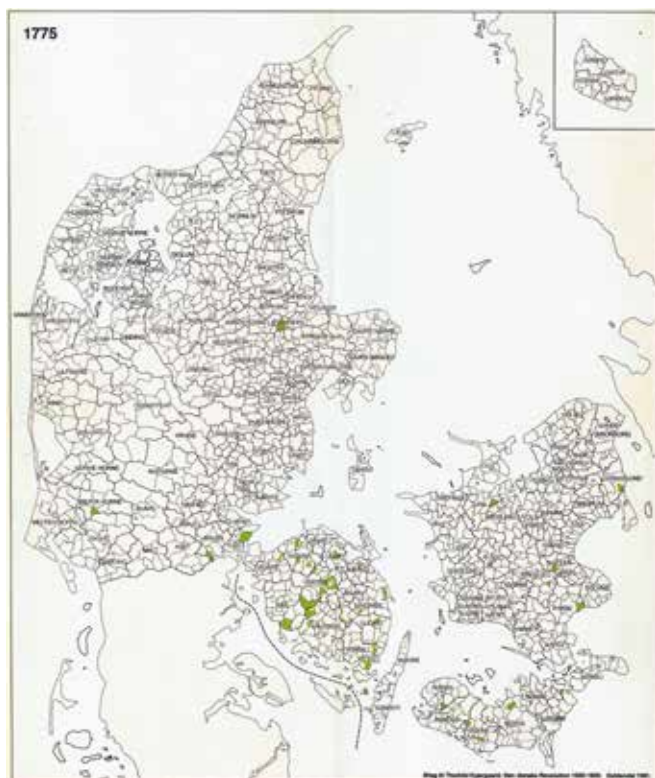
tydning var grøftning, gærdesætning, mergling, bedre sædskifte (ofte en forudsætning for kløver), reorganisering af brugsenheder (udskiftning), opdyrkning (ofte muliggjort af kløveravl, som overflødiggjorde lavtydende overdrev), bedre veje og, ikke mindst, øget brug af jernforstærkede redskaber. Men det kan ikke fremhæves tilstrækkeligt, at når det hele ikke forblev et nulsumsspil, en fortvivlet kamp for at holde sammen på stumperne, men førte til et landbrug, som sprængte alle hidtil kendte rammer og præsterede produktionstal, som verdenslandbruget ikke tidligere havde set, så skyldtes det, at det takket være kulturkløver, subsidiært lucerne, blev muligt at fordoble eller mere mængden af plantetilgængeligt kvælstof. Med kulturkløver og alt hvad den krævede – og muliggjorde – af nye markplaner, større dyrehold og bedre, mere omhyggelig jordbehandling blev landbruget sat på skinner, og der blev skabt et højproduktivt, ikke-forurenende haveliggende jordbrug med stort forbrug af arbejdskraft og minimalt forbrug af udefra kommende ressourcer. Et landbrug, som i stadigt forbedrede versioner bestod op gennem 1800-tallet og kulminerede under Besættelsen 1940-45, hvorefter det klinger af med 1975 som sidste udløbsdato.

Skovene

Økosystemet er en helhed, og der ville ikke være meget vundet ved, at landbruget kom på fode, hvis energi- og råstofforsyningen, økosystemets anden hovedsøjle, lå i ruiner, så man ikke kunne få brændsel til at tilberede maden.

Der er skrevet umådelig meget om skovene i 1700-tallet, deres elendige tilstand, og hvorledes det hele i sidste øjeblik blev klaret på målstregen af den udødelige Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1827) med Fredskovsforordningen af 1805: "Forordning om Skovenes Udskiftning, Vedligeholdelse og Fredning i Kongeriget Danmark." Selv den allernyeste generation af skovhistorikere synger med på den sang. Hvordan de kan det, er mig en gåde. Man gør sig, så vidt jeg kan se, skyldig i en dybt naiv, legalistisk fejlslutning uden kontakt med de faktiske forhold. Det er ubestrideligt, at skovene blev reddet på målstregen, og at vi i løbet af 1800-tallet atter begynder at kunne se højskove, som tegnede et nyt, mere imødekommende, mindre øde og forblæst billede af vort land, end det, som mødte den besøgende i slutningen af 1700-tallet. Men det var ikke, fordi der kom en ny skovforordning i 1805, det skyldtes, at presset på skovene, der havde været enormt siden 1500-tallet, var aftagende.

Fig. 5-8: Udbredelsen af kløver i Danmark 1775, 1785, 1795 og 1805:
Fire udbredelseskort fra *Den danske Revolution 1500-1800*

Det, som reddede de danske og for den sags skyld de europæiske skove var ikke ny lovgivning, det var menneskehedens store fælles kapital, nemlig den energi som i form af fossilt brændsel er efterladt os fra fortidens skove.⁹ Det var Danmarks umådelige held, at man i 1700-tallet, blandt andet takket være nykonstruerede pumpe-systemer, som kunne holde gruberne tørre og dermed løse et stort problem, for alvor fik gang i udvindingen af stenkul, først i England, senere også på Kontinentet. Det skete samtidig med, at man med udvikling af højovnsteknologi – et af alle tiders største teknologiske gennembrud – fandt udveje for at benytte stenkul til jernudsmeltning, hvor man tidligere, for at opnå tilstrækkeligt høje temperaturer, havde måttet bruge træ, opformeret til trækul. En træødslande metode, som blokerede for brug af jern i storskala før 1750. Med stenkul og med højovnsudsmeltet jern blev det muligt at komme fri af det indtil da herskende, klaustrofobisk lukkede energi- og råstofsystem, baseret på træ med marginale tilskud af vind- og vandkraft. Vejen var banet for at fremskaffe energi og råstoffer uafhængigt af den levende biosfære.

Begyndende i slutningen af 1700-tallet trængte jernpløve sammen med jernforstærkede vogne og redskaber frem i landbruget såvel som i byerhvervene, hvad der på én og samme tid lettede arbejdet og øgede kvaliteten, samtidig med at der blev sparet træ. Kulfyrede maskinværksteder og jernstøberier skød op som paddehatte i hver eneste provinsby, og snart kom der jernbaner med tilhørende lokomotiver og vogne med jernhjul. Et orgie i jern, energi og fart, som ingen tidligere havde kunnet forestille sig. Ligeså på vandet, hvor de første dampskibe dukker op i 1820erne. Ved midten af 1800-tallet trængte stål frem i skibskonstruktioner, og ved udgangen af det 19. århundrede brugtes træ kun ved bygning af småskibe. Hvor bygningen af et linjeskib i 16- og 1700-tallet krævede 2000 fuldvoksne egetræer, så kunne man i 1800-tallet bygge den største panserkrydser, uden at det kostede så meget som et eneste egetræ livet. Energiintensive aktiviteter som glasproduktion, der havde fundet sted i 1500-tallet, men som blev indstillet i 1600-tallet på grund af energiknaphed, kunne genoptages. Holmegaards Glasværk ved Næstved er grundlagt 1825.

Med stenkul og jern løftedes en energi- og råstofparaply over Danmark, og landet undgik at styrte i den afgrund, som man i 1700-tallet så åbne sig. En ny bæredygtighed var skabt, og vejen mod den verden, vi kender i dag, lå åben. Prisen var, at vi gjorde os afhængige af fossilt energi, først stenkul, senere tillige olie. Hvornår og i hvilken grad det

skete kan man få et billede af ved at omregne forbruget af fossilt energi til skovækvivalenter, det vil sige det skovareal, der ville være nødvendigt for løbende at levere den energi, man nu i stedet fik i form af stenkul og råjern. Skovækvivalenten for importeret energi var ved år 1800 cirka 200 km², svarende til Møn. Det vil sige, at en ekstra højskov af bedste kvalitet på størrelse med Møn ville have været nødvendig, hvis ikke importeret fossilt energi i form af stenkul og jern havde været til rådighed.

At realisere Reventlows skovforordning af 1805, der krævede indfredning af store skovarealer, ville ikke have kunnet lade sig gøre, hvis der havde været et ekstra efterspørgselspres på energi og råstoffer svarende til udbyttet fra en højskov på størrelse med Møn. Når det kunne lade sig gøre at føre skovforordningen af 1805 ud i livet, uden at der udbrød revolution, og uden at brændsels- og råstofpriserne mangedobledes – snarere det modsatte – så skyldtes det, at landet var understøttet af en usynlig erstatningsskov i form af stenkul og jern. Går vi et halvt hundrede år frem i tiden, til 1850, er den usynlige erstatningsskov, bestående af stenkul og jern, vokset til et areal svarende til Møn og Falster. Går vi yderligere 25 år frem, til 1875, er skovækvivalenten for importeret stenkul og jern 5.800 km², svarende til Møn, Lolland-Falster og Fyn tilsammen. I dag er skovækvivalenten for importeret energi plus hvad der i nutidens terminologi betegnes som "indlejret energi" (for eksempel i biler og andre industriprodukter) mindst ti gange landets areal.

Takket være stenkul og jern har man siden begyndelsen af 1800-tallet kunnet se det indtil da utænkelige ske: Samtidig med at energi- og råstofforbruget steg stejlt på grund af stigende befolkning (1800: 1 million; 1880: 2 millioner; 1921: 3 millioner; 1947: 4 millioner; 1970: 5 millioner), og samtidig med at man byggede jernbaner, veje, broer, skibe, havne og alt muligt andet i et ikke tidligere set omfang, voksede de danske skove. Guldalderlandskabet, 1800-tallets svale bøgeskove, sødt og lifligt blandet med hvad digteren Valdemar Rørdam kaldte "Kløverens Vellugt-Væld,"¹⁰ hvilede på kul og jern, de fra fortiden opsamlede energireserver. Ikke på Fredskovsforordningen af 1805, som danske skovhistorikere siden 1800-tallet har gjort gældende. Om Fredskovsforordningen af 1805 kan siges meget godt, og den har som sin efterfølger, "Loven om Skove af 11. maj 1935," værnet skoven mod markedskræfternes uhæmmede hærgen og forhindret, eller i hvert fald kraftigt begrænset skovslagtninger. Men når det er

Fig. 8: Det nye skovlandskab som hvilede på kul og jern. P.C. Skovgaards ikoniske *Bøgeskov i maj*. Motiv fra *Iselingen*, 1857. Statens Museum for Kunst

sagt, bør det for klarhedens skyld tilføjes, at uden den fundamentale og altomfattende ændring af energi- og råstofforsyningssystemet, der fandt sted fra slutningen af 1700-tallet, ville Fredskovsforordningen ikke have været det papir værd, den var skrevet på.

IV.

En nagende, altid tilstedeværende usikkerhed om økosystemet bæredygtighed var en del af den gamle verden. Den usikkerhed forsvandt stort set i løbet af 1800-tallet. Industrisystemet, baseret på kul og jern, senere suppleret med olie, og et driftssikkert, selvbevidst landbrug, som år efter år fremtryllede bjerge af korn, mælk, smør, æg, ost og baconsider, skabte en fornemmelse af styrke og sikkerhed. Levestandarden for den brede befolkning, som nåede et lavpunkt i midten af 1700-tallet, steg langsomt men sikkert op gennem 1800-tallet. Der var mad nok til alle – herpå tvivlede ingen – og de paradisforestillinger, som før var henlagt til den hinsidige verden, rykkede ind i den dennesidige med socialismen i dens forskellige udformninger, herunder den skandinaviske velfærdsstat, som et smukt eksempel på drømmene omsat til virkelighed.

Sådan var det indtil for ikke mange år siden. Sådan er det ikke længere. Den fundamentale vished om, at verden er et sikkert sted at være, er forsvundet. Samfundsstemningen er forandret, og mange frygter, at vi står foran et totalt sammenbrud, ikke ulig hvad man finder tilbage i 1700-tallet. Bekymring for klimaforandringer og deraf afledte konsekvenser møder man overalt. Alle gribes vi af gru ved tanken om, at vore fjorde og indre farvande, snart også hele Østersøen er tømt for liv, og vi rammes af sorg over fuglelivets tilbagegang. Siden 1980 er antallet af fugle i det europæiske agerland dykket med 300 millioner.¹¹ Og hvor er storken og havefuglene blevet af?¹² 'Klimaangst' var på nippet til at blive årets ord i 2021, men blev i sidste øjeblik overhalet af et andet kriseord, 'coronapas.' 'Fedtemøg' blev årets ord 2024. Et kapitel af bæredygtighedens historie er slut.

V.

Landbruget er på afveje. Industrielt landbrug, hvor energitung, elektrokemisk fremstillet kvælstofgødning ikke bare har fået lov at fortrænge forureningsfri, bioteknologisk frembragt kvælstof (kløvermarkerne, der i 1945 udgjorde omkring 20% af landbrugsarealet,

C.W. Eckersberg: *Landskab med stente. Møn*, 1810. Statens Museum for Kunst. Grønne marker inde i sædskiftet mellem bølgede kornmarker er i 1810 et nyt træk i det agrare landskab. De vidner om tilsæede ("kunstige") hø- og græsningsarealer. De vidner om kløver

er væk og har taget de græssende køer med sig), men også bruges i så store mængder, at det udgør en fare for vandløb og havmiljø, og hvor der hvert år medgår, hvad der svarer til 655 liter dieselolie til at fremstille en danskers fødevarerforbrug, er en grotesk og livsfarlig parodi på landbrug.¹³ Også skovbruget, ikke mindst uden for landets grænser, er på afveje. Urskoven, både den tropiske og den tempererede, forsvinder.

Der er – herom føler jeg forvisset – udveje. Det bliver ikke nemt, og det vil kræve ofre, langt flere end der er lagt op til i "den grønne trepart," som det er svært at tage alvorligt. Heri er der imidlertid ikke noget nyt. Genrejsningen 1500-1800 var ikke nem, og den krævede betydelige ofre. Men den lykkedes, og der blev skabt et nyt, livsdueligt Danmark. Det kan gøres igen, hvis den fornødne kombination af realisme, nytænkning og samfundsmæssig vilje er til stede.

Noter

1. Medmindre andet nævnes, er det følgende baseret på Thorkild Kjærgaard: *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Gyldendal, København 1991, 2. forkortede udg. 1996. Også tilgængelig som e-bog og i en amerikansk paperbackudgave.
2. Hanne Raabyemagle og Ole Feldbæk: *Den røde Bygning. Frederik den fjerdes kancellibygning gennem 275 år*, Finansministeriet, København 1996, s. 54-82.
3. Hugo Matthiessen: *Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udskiftningen*, København 1942, s. 32-33.
4. Bo Fritzboeger: *Kulturskoven: Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, Skov- og Naturstyrelsen, København 1994, s. 40.
5. Peter Henningsen: "Med munterhedens raske hænder. Christian Faber og det ærøske landskab 1820," *Årbog 2022: Ærø Museum*, 2023, 25-42, s. 25-27.
6. Matthiessen: *Det gamle Land*, s. 34.
7. Sst., s. 35.
8. George Perkins Marsh: *Man and Nature. Or, Physical Geography as Modified by Human Action*, Harvard University Press 1864 (repro. 1965), s. 7-13.
9. Foruden til det i n. 1 nævnte værk henvises til "Hvorfor har vi stadig skov i Danmark?" *Dansk dendrologisk årsskrift*, 31, 2014 (også med titlen: *40 år for træerne: jubilæumsskrift*), 45-51.
10. Valdemar Rørdam i digtet "Fra Vest til Øst i Danmarks Rige" 1922-23, her efter F. J. Billeskov Jansen (red.): *Den danske lyrik, 4: 1870-1960*, 2. udg., 1986, s. 125.
11. *Politiken* 22. juli 2012.
12. Om storken og alle de andre fugle, se Hans Meltofte m.fl.: "Danmarks fugle gennem to århundreder," *Dansk Ornitologisk Tidsskrift*, 115: 1, 2021, 1-184.
13. Bjarke Møller: "Europa skal frigøre sig fra den fossile afhængighed," *Politiken* 18. dec. 2024 (kronik). Bjarke Møller er direktør i Rådet for Grøn Omstilling.

BJARNE LARSEN

Æbler i Danmark

– Historie og ny forskning

Vi kender dem, vi spiser dem og vi er på fornavn med dem: Filippa, Ingrid Marie og alle de andre. Æblesorterne med smag, minder og historier fra vores bedste- og oldeforældres haver. Æbler har været dyrket af danskerne i umindelige tider, og mon ikke den attraktive frugt allerede havde været dyrket længe, da abildgården og dens æbler nævnes i Jyske Lov i 1241? Også den ældste danske havebog *Horticultura Danica* fra 1647 giver instrukser om æble dyrkning og podning. Vi skal dog helt op i informationstiden sidst i 1700-tallet, før der dukker konkrete sortsnavne op i dansk havebrugslitteratur. I 1781 udkommer den pædagogiske og letfordøjelige bog *Samtale imellem en Bonde og en Urtegaardsmand*, som havde til formål at udbrede frugtdyrkningen hos bønderne. I bogen præsenteres læseren blandt andet for æblesorten Gråsten – en sort som på denne tid kunne anskaffes hos en ”erfaren Urtegaardsmand”, og som stadig den dag i dag forhandles af danske planteskoler.

Men hvor stammer æblesorterne egentlig fra? Er de indvandret fra fjerne lande, kommet til verden på dansk jord, hvad er deres rette sortsnavn og hvem er deres forældre? Langt størstedelen af vores æblesorter er kommet til verden som tilfældigt fremspirede frøplanter, som med tiden har vundet hævd i danske haver, mens deres forældreskab og oprindelse ofte har fortabt sig i historiens tåger. I den historiske litteratur findes et væld af oplysninger om sorterens forældreskaber, som ikke sjældent er en blanding af fakta og vedtagne sandheder. Så hvad er rigtigt og hvad er forkert? Det har et ca. 10-årigt forskningsprojekt ved Københavns Universitet og Wageningen Universitet i Holland kastet nyt lys over.

BJARNE LARSEN · Ph.d., hortonom og gartner

Botanisk illustratør Katja Anker illustrerede en række æblesorter til bogen *Æbler i Danmark – Sorternes historie og oprindelse*. Her ses Ingrid Marie øverst til venstre ved siden af Rød Ingrid Marie. Nederst Ydunsæble. Gengivet med tilladelse fra kunstnerinden

Frugtræsdyrkning og podning illustreret i *Horticultura Danica* fra 1647. Bogen nævner ingen sortsnavne eller sortsbeskrivelser. Det er derfor uvist hvilke æbler datidens træer har båret

Ny teknologi og gamle sorter

Det må have været i vinteren 2012/2013, at jeg til en middag i Dansk Hortonomforening på Frederiksberg, havde fået Pometets daværende leder, lektor Torben Toldam-Andersen til bords. Lektoren havde et brændende ønske om at få Pometets samling af æblesorter dna-bestemt. Dna-bestemmelse af æblesorter var på det tidspunkt et hot emne i verdens genbanker. Genbankssamlingerne i en række europæiske lande var allerede blevet dna-bestemt. I andre lande var arbejdet i fuld gang. Pometets danske sortssamling måtte følge trop. For første gang i historien var en præcis dna-bestemmelse af æblesorter mulig, takket være særlige dna-markører specifikt tilpasset æblesorter, som forskere havde udviklet efter at et international forskerteam i 2010 havde kortlagt hele æblets arvemasse. Den bioteknologiske udvikling gik hurtigt, og gav mulighed for at skabe ny viden om de gamle sorter.

På Fritz Sybergs maleri *Foråret* (1891-1893) synes frugtræerne at være en integreret del af bondehaven

Bioteknologi eller ej. Hele forudsætningen for dna-bestemmelse af æblesorter var naturligvis, at æblesorterne var tilgængelige. Det var de heldigvis på Pometet. Snart var vi i gang med et spændende forskningsprojekt, som jeg gennemførte med god hjælp og vejledning fra lektor Carsten Pedersen samt Torben Toldam-Andersen og lektor Marian Ørgaard fra Københavns Universitet. Senere fortsatte arbejdet ved Universitetet i Wageningen.

Pometets sorter og sortsnavne muliggjorde projektet. En dna-profil for et unavngivet æbletræ kan sjældent bruges til meget, og dna-profilerne har oftest størst værdi når de kan knyttes til et sortsnavn som igen er beskrevet i litteraturen. Derved kan man sammenligne de dna-baserede resultater med den historiske information som er knyttet til sortsnavnet og tolke resultatet af en dna-analyse. Pometets æblesorter er værdifulde, da de gennem mange år er blevet indsamlet og bevaret sammen med deres sortsnavn, så deres identitet ikke er

gået tabt. Pometets sorter og sortsnavne var derfor både forudsætningen og begrænsningen for projektet.

Pometet – Danmarks æblesamling

Pometet har til huse på en mark ved Taastrup vest for København. Her finder vi landets største samling af æblesorter, indsamlet både i Danmark og andre dele af verden. Stedet hører i dag under Københavns Universitet, men samlingerne af frugttræer og frugtbuske trækker tråde tilbage til 1858, hvor den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole blev oprettet på Frederiksberg. Ved denne lejlighed blev også Landbohøjskolens have anlagt med plantesamlinger, som blandt andet rummede frugttræer.

Sortssamlingen har ikke altid set ud som i dag, men har løbende udviklet sig, og tilpasset sig skiftende tiders behov. Da højskolen oprettede havebrugsstudiet i 1863, blev samlingerne af frugttræer udvidet betydeligt, og havde i mange år hjemme i Landbohøjskolens have og forsøgsmark på Frederiksberg. Med tiden blev mange lokale sorter, indsamlet fra Danmarks haver, føjet til samlingerne, ikke mindst takket være havebrugsprofessor Anton Pedersen (1887-1978). Som ung havde Pedersen været sekretær ved de landsdækkende frugtsortundersøgelser (1916-1922), som skulle afdække udbredelsen og kvaliteten af det virvar af sorter, som fandtes i haverne. På denne tid gik udviklingen dog mod et mere snævert og standardiseret sortsudvalg, som kunne anbefales til den nye tids plantagedyrkning. Pedersen må imidlertid have haft sans for, at den standardisering og indsnævring i sortsudvalget, som han selv gik i spisen for, samtidig medførte, at en række sorter med historisk eller kulturel værdi, men som på grund af deres egenskaber, ikke egnede sig til plantagedyrkning, ville forsvinde ud af dyrkningen og dermed være i fare for at uddø.

Pedersen indsamlede derfor en lang række sorter, som han på den ene side ikke anbefalede den nye tids frugtavlere at dyrke, men som han samtidig lod plante, og dermed bevare, i den voksende sortsamling på Landbohøjskolens forsøgsmark. Derfor har vi et forholdsvis stort antal sorter fra danske haver bevaret i dag. Bevarelsen af de mange æblesorter var dog ikke altid nem. For med tiden voksede samlingerne på den frederiksbergske forsøgsmark kraftigt, samtidig med at stadig flere vejanlæg og bygningsopførelser på Frederiksberg indsnævrede have- og forsøgsarealerne. Flere sorter måtte podes på

Professor Anton Pedersen indsamlede og beskrev en lang række æblesorter, som i dag er bevaret på Pometet. Her studerer professoren to æbler, som afventer dommen fra hans skarpe blik

de samme træer, og træerne måtte stå tæt, for at få plads til dem alle på den begrænsede plads midt på Frederiksberg. Med tiden blev pladsen så trang, at Landbohøjskolen så sig nødsaget til at finde nye forsøgsarealer. Skolen erhvervede sig derfor landbrugsejendommen Højbakkegård ved Taastrup. Her var brede marker – og alt det lys og luft, som man ikke længere havde på Frederiksberg. Nu måtte Landbohøjskolen fordele jorden på den nyerhvervede forsøgsgård mellem skolens afdelinger, som alle gerne ville have del i. Også her gik Pedersen ind i kampen, og sikrede at samlingen af frugtsorter kunne videreføres, og fik tildelt et selvstændigt areal på gårdens jorder. Sortssamlingen – som ved udflytningen til Taastrup fik navnet Pometet – fik tildelt forsøgsgårdens magreste jordstykke, da frugtavlens ifølge højskolen havde mindre økonomisk betydning end landbruget. Mens skolens landsbrugsforsøg fik tildelt de fede, flade marker nær gården, blev Pometet med Pedersen egne ord anlagt på yderkanten af gårdens jorder på ”en stærkt hældende skråning ned mod en eng”. Prioriteringen af jordfordelingen har sikkert været fornuftig. I hvert fald har arealet på den skrånende mark siden 1956 dannet rammen om Pometet, og sikret sorterens bevarelse til nutidig glæde, nytte og forskning.

Det nyanlagte Pomet i Taastrup, hvor træerne endelig bærer frugt. Billedet stammer fra et af Landbohøjskolens gamle fotoalbum, hvor der er noteret "æblehøst 1960"

Ny forskning i gamle sorter

Pometet tjente som referencesamling i vores genetiske undersøgelser af æblesorter. Desuden inkluderede vi dna-prøver indsamlet fra æbletræer i private danske haver og samlinger. I alt blev ca. 1.000 danske æbletræer dna-bestemt.

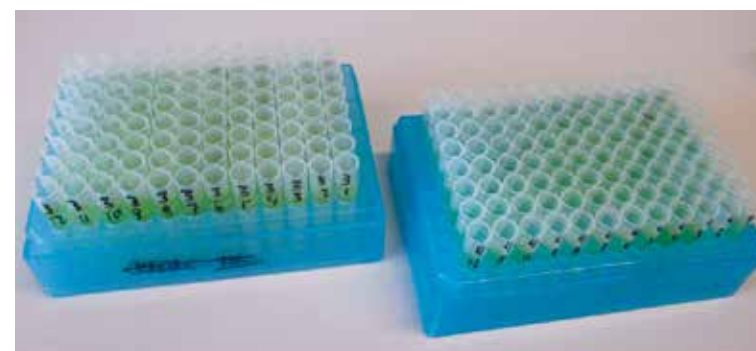
Nu kunne vi lave præcise dna-baserede forældreskabsundersøgelser ved at benytte dna-profilerne fra Pometets sorter. For eksempel identificerede vi på et forholdsvis tidligt tidspunkt i projektforsløbet begge Ingrid Maries forældre, som indtil dette tidspunkt var aldeles ukendte. Den godt 100 år gamle fynske sort viste sig nemlig at være barn af de to engelske æblesorter, Cox's Orange og Cox's Pomona, som begge var til stede på Pometet. Forældreskabet var en stor og spændende

nyhed, som på det tidspunkt fik omtale i flere fagblade og nyhedsmedier.

Men problemet med at finde sorternes forældreskaber, var dog ofte, at Pometet trods alt rummer et begrænset antal sorter. Vores database over danske æble-dna-profiler var med andre ord ikke omfattende nok til at identificere forældreskaberne for en række sorter. Efterhånden som projektet udviklede sig, opbyggede vi et godt samarbejde med forskere fra en række lande. Sortssamlinger fra en række andre europæiske lande samt lande som USA og Australien var i mellemtiden blevet dna-bestemt med præcis samme type dna-markører, som vi havde brugt til de danske æbler. Det åbnede en unik mulighed for præcis sammenligning af æblesorter fra en lang række lande, da de mange dna-profiler blev samlet i en fælles database. Takket være gode kolleger, gav det desuden mulighed for at identificere forældreskaber som rakte udover landets grænser.

100 år gammel forældreskabssag

Et smukt rødt æble med gullige striber blev præsenteret i *Beretning om Det Kgl. Danske Haveselskabs virksomhed i 1892*. Æblesorten havde netop oplevet den glæde at modtage selskabets "Certifikat af 1ste Klasse". En udmærkelse som selskabet på denne tid uddelte til særligt værdifulde frøsorter af sandsynlig dansk oprindelse. Sorten præsenteres i beretningen som en nyhed, der var kommet til verden i en have ved Vordingborg. I artiklen diskuteres æblesortens forældreskab. Modersorten beskrives som et ældre æbletræ hvis frugter "ere tem-

Dna'en fra 192 æblesorter udvindes i én arbejdsgang på billedet her fra laboratoriet på Københavns Universitet. Dette er det første af flere steps i arbejdsgangen mod de dna-baserede resultater

melig simple i Smag og Udseende". Videre kunne man læse, at sortens mor sandsynligvis var en "Kjærnesort", det vil sige et tilfældigt fremspiret, unavngivent æble. De yderst sparsomme oplysninger er alt, hvad artiklen fortæller om sortens herkomst og aner. I mere end 100 år udgjorde de ufuldstændige informationer alt, hvad man vidste om sortens forældreskab.

Stamtavle eller ej – sorten slog imidlertid rod i danske haver, hvor den sidenhen er blevet dyrket, under det fornemme navn Dronning Louise. Opkaldt efter Europas svigermor, som var Danmarks dronning, da sorten fik sit navn.

Vores danske, genetiske undersøgelser identificerede Flaskeæble som den ene forælder til Dronning Louise. Sortens anden forælder forblev imidlertid ukendt indtil vi fik mulighed for at sammenligne de danske data med dataene fra andre lande. I den engelske genbanksamling, National Fruit Collection fandtes nemlig sorten Margil, som viste sig at være den hidtil ukendte forælder til den danske sort. Dronning Louise er med andre ord afkom af Flaskeæble og Margil – to sorter som man snildt kan forestille sig har vokset på vordingborgegnen sidst i 1800-tallet, hvor æblesorten med det kongelige navn sandsynligvis blev undfanget.

Skovfogedæblet – dansk eller ej?

De genetiske undersøgelser gav ikke alene mulighed for at lave forældreskabsundersøgelser. De gjorde det også muligt at sammenligne dna-profiler og sortsnavne, både indenfor landets grænser og på tværs af lande. Helt overraskende og uventet var det for os, da der i en tysk og en hollandsk genbank dukkede dna-profiler op fra æbletræer, som var identiske med danske Skovfogedtræer. Træerne i Tyskland og Holland bar sortsnavne som Jepke og Rode Tulpappel. Ifølge hollandske pomologer dyrkes skovfogedæblet nu og da i Friesland under betegnelse af drengenavnet Jepke.

Skovfogedæblets oprindelse fortaber sig i historien. Vi kommer næppe nogensinde nærmere et entydigt svar på, om sorten er fremspiret i Danmark og herfra sidenhen bragt til Tyskland eller Holland, hvor den lokalt kan være blevet omdøbt, eller om sorten er bragt hertil fra sit oprindelsessted udenfor landets grænser. Noget kan dog tyde på den sidste mulighed, selvom danske skovfogedtræer sandsynligvis kan tilbageføres til et træ som blev fundet af den lokale Christen Skovfoged i en skov nær Gavnø.

Æble dyrkningen holdes i høj grad i hævd i danske haver, hvor det ofte er sorter med smag eller historie som haveejerne efterspørger. På billedet følger min 91-årige farmor ivrigt med i den årlige æblehøst fra hendes Ingrid Marietræ. Æblerne blev pakket i trækasser og kunne holde sig til omkring juletid. Amager, 2007

I Dansk Havetidende fra 1880 tager daværende gartner på Gavnø Slot, Brummerstedt til kraftigt genmæle over den generelle antagelse, at Skovfogedæblet skulle være af dansk oprindelse. I slotshaven voksede der nemlig, ifølge gartneren, på det tidspunkt et 100-årigt skovfogedtræ. "Det er sandsynligt plantet samtidig med de andre Frugttræer, der staa ved Siden af, og Sorter som Graastener, Pigeon, Nonnetity, Permain o. a. tyde ikke paa, at det er Kjærnefrugttræer her fra Landet", men man må "snarere antage, at de ere indførte fra Udlandet". Man tør gætte på, at skovfogedæblet er indført til slotshaven allerede i 1700-tallet, hvor der utvivlsomt fandt en livlig udveksling af havetraditioner og plantemateriale sted mellem større europæiske haver. I 1700-tallets slots- og herregårdshaver dyrkedes ofte de finere, indførte sorter, som var gode og kunne give præstige.

Formidling og illustration af æbler

De nye dna-baserede resultater blev i løbet af forskningsprojektet offentliggjort i forskellige engelsksprogede fagtidsskrifter. Med tiden mærkede jeg dog et ønske fra æbleinteresserede danskere om at læse mere om den nye æbleviden på dansk. Det var grunden til at jeg kastede mig over projektet med at skrive bogen *Æbler i Danmark – sorterne historie og oprindelse*, som i oktober 2024 udkom på Aarhus Universitetsforlag. Bogen gav mulighed for at dykke dybere ned i både

Katja Anker malede de smukke og naturtro akvareller, som er gengivet i bogen *Æbler i Danmark*. Kunstnerinden tegnede altid efter friske frugter og kun i dagslys. Her er det Jølbyæble, som ligger model under malerarbejdet

havebrugslitteratur og dna-resultater, og derved komme nærmere indtil kernen i sorterne historie. En generøs bevilling fra Godfred Birkedal Hartmanns Familiefond muliggjorde arbejdet.

I bogen skulle der naturligvis være illustrationer af æblesorter. Derfor kontaktede jeg botanisk illustratør Katja Anker, som straks var begejstret for ideen, og indvilgede i at lave håndmalede akvareller af en række æbler. Traditionen for håndmalede tavler med planteportrætter har præget den botaniske litteratur gennem århundreder. Jeg syntes stadig at denne illustrationsform giver mulighed for at gengive frugterne mere præcist og levende, end fotografiet kan tilbyde.

For at illustrationerne bedst skulle passe ind i bogen, besluttede jeg at sammensætte tavlerne så sorter med en fælles afstammingshistorie eller oprindelse, så vidt muligt blev placeret på samme tavle. På den måde kunne tavlerne også medvirke til at formidle resultaterne af de forældreskabsundersøgelser, som bogen skulle viderebringe.

Pometets gartner, Charlotte Sommerlund Riis gjorde en uvurderlig indsats, og påtog sig det store arbejde med at udvælge velegnede frugter fra Pometets træer, og ugentligt sende friske forsyninger af sæsonens modne æbler til Katja. Svigtene høsten af en bestemt sort i det første år arbejdet stod på, måtte vi krydse fingere for, at Pometets træer af den pågældende sort ville bære frugt det følgende år. Det gjorde de heldigvis. Sæsonens tidligt modne sommeræbler med kort holdbarhed måtte males straks ved ankomsten til kunstnerinden, mens de sene æbler bedre kunne holde sig, og gav mulighed for at forlænge malesæsonen, så alle ønskede sorter kom med i løbet af de to sæsoner arbejdet forløb over.

Æbler i takt med tiden

Æblesorterne med smag eller historie fra vores forfædres haver, syntes at have fået en renaissance i vor tids haver. Mens havebrugslitteraturen gennem de sidste årtier af det gamle årtusinde vidner om et snævert sortsudvalg fokuseret på få standardsorter, så det helt anderledes ud i tiden fra omkring årtusindskiftet frem til i dag. Fortællingen om sorter med smag eller historie passede nu godt ind i tidens trends som bevægelsen Det nye nordiske køkken fra 2004 og tidens fokus på biodiversitet, bæredygtighed og fødevarer.

Også den dna-baserede æbleforskning var et barn af sin tid. Forskningen opstod ud fra en forskningsmæssig interesse i sorterne historie og fremtidig udnyttelse. Den molekylærbiologiske udvikling

Det nye årtusinde syntes at have genfødt æbleinteressen blandt danskerne. Mange steder i landet arrangeres hvert år diverse æblebegivenheder i sæsonen. Her sortsbestemmer æbleeksperter de æbler som privatpersoner hiver op af tasken. Rødding æblefestival 2024

muliggjorde samtidig arbejdet, takket være de præcise genetiske redskaber som få år inden projektstart var blevet tilgængelige.

Arbejdet med æblerne har været sjovt og spændende, har bidraget med ny viden og været en læringskurve. Undersøgelserne har så vidt muligt været begrænset til at omfatte Pometets udvalg af sorter, men arbejdet kan i princippet fortsættes i det uendelige, da utallige unikke æbletræer findes i danske haver, ligesom nye træer og sorter løbende ser dagens lys. Mange forældreskaber er blevet opklaret, mens mange andre forældreskaber, som omfatter ukendte, unavngivne eller uddøde æbler, (endnu) ikke er opklaret. I takt med at flere æblesorter bliver dna-bestemt i fremtiden, vil nye resultater, sammenhænge og slægtskaber muligvis blive fundet.

Jeg er taknemmelig for den store hjælp, som jeg under arbejdet har modtaget fra mange mennesker. Ikke mindst Carsten Pedersen, Københavns Universitet, som har været en stor hjælp og støtte gennem arbejdet. Også tak til Caroline Denancé, Frankrig, som har samlet

tusindvis af dna-profiler for æblesorter i en fælles database og til Nicholas P. Howard, Wageningen, som har bidraget med forældre-skabsundersøgelserne.

Udvalgte kilder

- Bredsted, H.C. (1893). *Haandbog i dansk Pomologi II*. Hempelske Bog- og Papirhandels Forlag, Odense.
- Hansen, P. (1996). *Pometet gennem 40 år (1956-1996)*. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, København.
- Hermansen, N.K., Lobedanz, M. (1958). *Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole 1858-1958*. Kandrups og Wunsch, København.
- Larsen, B. (2024). *Æbler i Danmark: Sorternes historie og oprindelse*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Larsen, B., Howard, N.P. m.fl. (2024). *Cultivar fingerprinting and SNP-based pedigree reconstruction in Danish heritage apple cultivars utilizing genotypic data from multiple germplasm collections in the world*. Genetic Resources and Crop Evolution.
- Matthiesen, C. (1913-1924). *Dansk Frugt I-III*. H. Hagerup, København.
- Pedersen, A. (1925). *Danmarks Frugtav, Beretning fra Fællesudvalget for lokale Jagttagelsesplantninger og Frugtsortundersøgelser*. P. Hansens bogtrykkeri, København.
- Pedersen, A. (1937-1942). *Danmarks Frugtsorter I*. Alm. Dansk Gartnerforening, København.
- Vittrup, J. (1982). *Frugt og bær i haven*. Politikens Forlag, København.

CLAUS M. SMIDT

Kongens Nytorv og Krindsen

Pladsens historie
fra Christian IVs tid og til i dag

Indtil langt op i Christian IVs regeringsår udgjorde en voldlinie langs nuværende Gothersgade og videre ad Kongens Nytorvs vestlige afgrænsning ned mod Holmens Kirke datidens befæstede København imod øst. Byens Østerport lå således umiddelbart ud for afslutningen af Østergade, hvor der i øvrigt også befandt sig en bastion. Udenfor porten fortsatte en kørevej til stranden, som stadig aftegner sig i byplanen i form af den skævt beliggende Store Strandstræde. At området omkring porten skulle ende med at blive et torv, har sin baggrund i udvidelsen af Byen mod nord, Ny København, som blandt så meget andet skyldtes den byggeglade Christian IV. Forøgelsen har sin baggrund i mindst tre byggekomplekser, dels kongens opkøb af private haver nord for Gothersgade-linien, der allerede så tidligt som i tiden omkring 1609 dannede grundlag for opførelsen af det tidligste Rosenborg og udlægning af Kongens Have, dels anlæggelse af den såkaldte Sankt Annæ Skandse (forløber for det senere Kastel [Citadellet Frederikshavn]) og sluttelig byggeriet af de nye boder til Holmens faste stok (Nyboder). Af større militær betydning var det, at Christian IV, og siden hans søn, Frederik III, forstærkede byens forsvar ved at tilføje byen et voldanlæg, der beskyttende rakte fra det nuværende vejkruds Nørrevold/Gothersgade langs Øster Voldgade ud til Skt. Annæ Skandse, og dermed også militært kom til at inkludere Ny-København i fæstningen. I løbet af 1640'erne kom man så langt, at Østerport flyttedes til Rigensgades yderste ende udfor volden mellem Pücklers og Rosenkrantz's bastioner. Den gamle port udfor Østergade blev nedrevet i 1647, og voldgrav og vold blev fjernet og planeret. Om et egentligt torv var der endnu ikke tale. Folkeviddet kaldte pladsen for Hallandsåsen, da den lignede højderyggen mellem Halland og Skåne, altså viselig ikke nogen flatterende benævnelse.

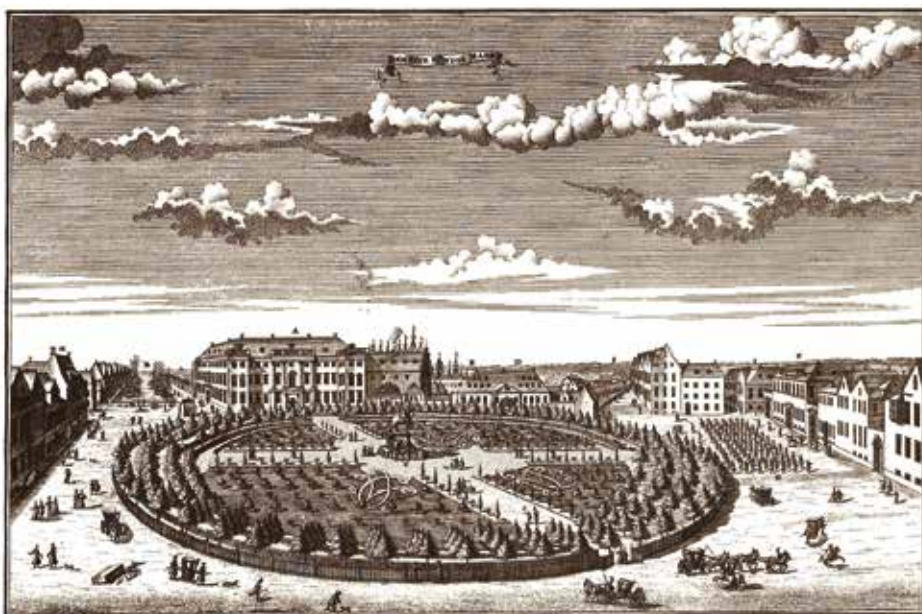

CLAUS M. SMIDT · Kunsthistoriker, mag.art.

Kgs. Nytorv, manipuleret luftfoto
med angivelse af lokaliteter

1. Charlottenborg (Gyldenløves Palæ)
2. Harsdorffs Hus
3. Det kgl. Teater (Gamle Scene)
4. Erichsens Palæ
5. Magasin du Nord
6. Hotel d'Angleterre
7. Det københavnske Bygge-Selskab
8. Store nordiske Telegrafskab
9. Thotts Palæ (Niels Juels Palæ)
10. Nyhavn

Kongens Nytorv, kobberstik 1718 efter tegning af Christoph Marselis

Kongetorvet på tegnebrættet

Først i tiden omkring enevældens indførelse i Danmark (1660) var man så langt i planlægningen, at det var klart, at torvet ville få et omrids, der svarer til det, vi kender i dag. 1663 fik den kgl. ingeniør Hendrik Ruse (siden adlet baron Rysensteen) ordre af Frederik III til yderligere at planere og brolægge torvet, men der skete kun det, at han lod opsætte en rødmalet vippegalge. Denne gjorde byens borgere opskræmt, indtil de erfarede, at den kun skulle anvendes til militærets misdædere. Galgen blev i øvrigt fjernet i 1668. I 1670 beordrede Christian V "Det nye Kongetorv" brolagt. Opgaven blev givet til Københavns kommandant, der var Frederik Ahlefeldt (en fætter til storkansleren af samme navn), men i praksis blev det vicekommandanten, generaløjntant Niels Rosenkrantz, der stod for arbejdet. Han og hans hustru, Berthe Skeel beboede det hus, der lå på søndre hjørne af Østergade med facade imod torvet. Det ses endnu på prospektet fra 1746 af Kgs. Nytorv (Den Danske Vitruvius) til venstre for Det Gram'ske Palæ (senere Hotel d'Angleterre). De første år efter 1670 skete der ikke meget ved selve torvet. 1671-73 udgravedes dog Nyhavn, som fik stor betydning for området. Det første spadestik til kanalen blev taget 6. september 1671. Det følgende år påbegyndtes opførelsen af det militære kanonstøberi,

Kongens Nytorv 1746, efter Lauritz de Thurah: Den Danske Vitruvius I, tab.

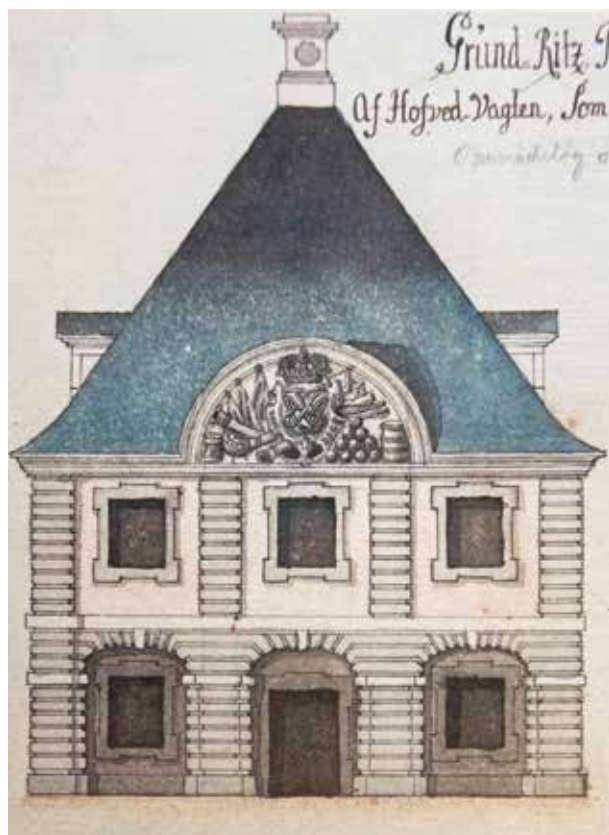
kaldet Gjethuset. Det kom til at ligge på den plads, der nu optages af Det kgl. Teaters gamle scene. Bag Gjethuset og helt ned til stranden lå flådens gamle område, Bremerholm (siden kaldet Gammelholm, da man under Christian V flyttede en del af flådens værft over på den anden side af havnen, nord for Christianshavn). Bremerholms historie gik tilbage til begyndelsen af 1500tallet under kong Hans, hvor en egentlig statslig orlogsflåde etableredes.

Af afgørende betydning for det kommende kongetorv var det, at kongen ved en forordning i 1672 fastsatte regler for byggeri sammesteds. Hensigten var "at forekomme den uordentlige Byggemaade udi de Bygninger paa Kongetorvet herefter vorde opsat... [og der forsattes] ... og at ingen maae paa bemeldte Torv noget Hus eller Bygning sætte, som ikke i det mindste befindes af to Stokværk i Højden foruden Kælder og til Gaden en Brandmur opført, og at det derhos iagttages, at samme Huse saavidt muligt paa én Maner og efter én Bygningsmodel efter vores Stadsbymesters Anledning skulle bygges". Det blev normgivende, at Christian V allerede i 1668 overlod en byggegrund på torvets østside til sin halvbror, Ulrik Frederik Gyldenløve. 1672-77 opførte han sit palæ, det senere Charlottenborg, der med sin hollandske barokklassicisme satte en standard for byggeri på Kgs. Nytorv. 1683 tilføjedes den

raffinerede østfløj, der med sin portik¹ lagde op til den fornemme symmetriske barokhave, der lå bag palæet og ned til deromkring, hvor senere Den kgl. Mønt blev opført.

Militær alarmplads

Det er ofte blevet fremført, at meningen med Kgs. Nytorv var at udgøre en militær alarmplads. Det er især kunsthistorikeren Harald Langberg, der har peget på denne omstændighed. Ifølge tidens tanker om befæstede byer var det nødvendigt at have et centralt torv, hvor tropper nemt kunne samles, og at de nye lige gader, Gothersgade og Store Kongensgade, kunne bestryges af kanoner fra samme plads. Af den grund var der stedse en militær vagtbygning på torvet. Den tidligste har man været i tvivl om, hvor lå, men Bjørn Westerbeek Dahl har påvist, at den lå næsten midt på det senere torv, lidt nordøst for dér, hvor rytterstatuen siden kom til at stå, men dens præcise udseende er ukendt. Det er en kendsgerning, at der allerede i 1680 opførtes en

Hovedvagten på Kongens Nytorv, opført 1723-24 af E.D. Häusser, opmåling (Rigsarkivet)

Kongens Nytorv 1761, efter J.J. Bruun: Novus Atlas Daniæ no. 33

ny Corps de Garde mellem Ny Adelgade og Det Gram'ske Palæ, uden at man af den grund kender til dens form. Den var skabt af ingeniøren Gottfried Hoffmann. Den lå lige overfor Gyldenløves Palæ i symmetrilinje med hovedportalen på samme.

På hjørnet af Norgesgade (idag Bredgade) opførte helten fra slaget i Køge Bugt 1677, admiral Niels Juel sit palæ, der i lighed med Gyldenløves blev opført i hollandsk barokstil. Byggeriet fandt sted 1683-86. Palæet, som den franske stat købte i 1930 til brug som ambassade, kaldes siden 1700tallet for Thotts Palæ. Mellem Ny Adelgade og Østergade opførte storkansler Frederik Ahlefeldt sit Palæ, der siden blev til Grams Palæ og lå, hvor vore dages Hotel d'Angleterre befinder sig. På Magasins grund opførte admiral Christian Bjelke, også i 1680erne, sit palæ. På trods af at flere af rigets mægtigste mænd således lod opføre statelige palæer rundt omkring på torvet, kan det ikke skjules, at pladsdannelsen blev af noget umage form. I nord og øst var der nogenlunde styr på facadelinjerne, men langs den gamle by og i syd ned mod Holmens Kanal var torvet af en vis uegal form, som måtte støde an imod de nye franske barokidealer, der fordrede fuldstændig symmetri og regelret form. Netop på den baggrund blev opstillingen af en kgl. rytterstatue midt på torvet (just midt imellem vagtbygning og Gyldenløves Palæ) af afgørende betydning.

Heststatuen

Der er ingen tvivl om, at allerede Christian IV drømte om at se sig selv gengivet til hest i en rytterstatue. Indkaldelsen af billedhuggeren François Dieussart i 1643 til Danmark har sikkert haft det formål. Der blev dog aldrig bukser af det skind, men til gengæld kom kunstneren til at udføre to fremragende buste af Christian IV (Rosenborg) og Frederik III (over Sjællandsporten til Kastellet). Begge introducerede det romerske imperatorportræt i Norden. Dieussart havde en bror, der virkede i Sverige og her assisteredes af en stedsøn, den formentlig franskfødte Abraham-César Lamoureux. Han skulle blive den, der kom til at udføre den første klassiske rytterstatue i Norden. Lamoureux kom til København i 1681 og startede sit virke ved at skabe en springvandsgruppe til søen ved Frederiksborg Slot. Fra november 1685 var han i gang med forberedelserne til rytterstatuen. Der eksisterer et tidligt udkast til værket, om hvilket man ivrigt har diskuteret, hvorvidt det var kunstnerens eget forarbejde eller gjort af en anden. Hvorom alting er, er det givet et forstadie til det endelige værk på Kgs. Nytorv. I forhold til dette mangler det den figur, som Lamoureux lod anbringe under hesten. Ved soklens fod sidder endvidere fire slaver, hvis histo-

C.W. Eckersberg: Kongens Nytorv med Hovedvagten, akvarel 1807
(Statens Museum for Kunst)

C.A. Lorentzen: Københavns bombardement 5. september 1807, maleri 1808
(Københavns Museum)

riske baggrund går tilbage til renaissance (og bl.a. er anvendt af Michelangelo og siden af Annibale Carracci), men som aldrig blev udført i den form, som tegningen angiver. Hertil kommer, at kongen på tegningen er iklædt en rustning i modsætning til den udførte klassiske hærførerdragt. Det er sikkert med de to kunsthistorikere, Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsens udsagn rigtigt, at man under tilblivelsen har sadlet om og besluttet sig for at ændre den krigeriske udgave til et monument, der i højere grad pegede på monarken som "dydernes ypperste repræsentant og lasternes overmand". At det endte sådan kom nu peu à peu. Fra Lamoureux' hånd blev Christian V fremstillet som klassisk hærfører med romersk imperator karakter med løve- og laurbærprydet hjelm, feltherreskørt og klassiske sandaler. Dens naturlige forbillede var alle rytterstatuers "moder", Marcus Aurelius på Capitol i Rom. Ved sin side bar kongen sabel og i den udstrakte højre arm holdt han om en kommandostav. Under bugen på den travende hest anbragtes en person, der med sit ene løftede ben støttede statuen. Af den uvidende hob betragtedes personen som en svensker, hvorpå rytter og hest trampede med slet skjult hentyden til de netop afsluttede svenskekrige, der ved Roskilde-freden 1658 havde medført tabet af de østdanske landsdele. Forklaringen var imidlertid en ganske anden. Den beslutsomme rytter tramper ganske simpelt på Avind, symbolet

H.G.F. Holm: Kongens Nytorv, akvarel 1853 (Statens Museum for Kunst)

på misundelsen. Der lå således en ganske anderledes moralsk betragtning bag figuren. Avind-gengivelsen havde i tilgift en praktisk opgave, for den støttede hele statuen, der kun hvilede på hestens ret spinkle ben. Af sparehensyn var monumentet nemlig ikke som vanligt i tiden fremstillet i bronze, men i stedet gjort af bly. Ganske vist var helheden blevet forgyldt, men det kunne ikke skjule, at der var tale om en skrøbelig konstruktion, der da også ganske hurtigt viste sig at synke sammen. Statuen blev først færdiggjort efter A.-C. Lamoureux's død i 1692. Det formodes, at de fire dyder, som efter kunstnerens død kom til at remplacere de planlagte slaver ved soklens fod, blev udført af broderen, Claude Lamoureux. De forestiller Visdommen, symboliseret af gudinden Minerva, Styrken, ved Herkules, Heltetmodet ved Alexander den Store og Æren, ved Artemisia. Således en understregning af statuens etiske budskab. Opstillingen var, så vidt vides, fuldført omkring 1695.

Krindsen

Rytterstatuen blev omgivet af en central indhegning, der udgjordes af et jerngitter mellem stenborner². Men man gik videre i 1688 ved at anlægge den såkaldte Krinds (gammel-dansk udtryk, også kaldet en

rundkreds), der bestod af fire rækker træer, der dannede en dobbelt allé omkring et ovalt, grønt haveområde med fire parterrer, udsmykket med slyngede rækker af buksbom. Det menes, at det var bemeldte Gottfried Hoffmann, der før sin død i 1687 havde udtænkt denne fornemme opstramning af torvet. Man havde nogen tid i 1680erne forsøgt sig med forskellige forslag til en central markering af pladsen, der kunne aflede opmærksomheden på torvets umage form. Sådanne ses på en række byplantegninger fra tiden. En af dem, formentlig fra 1673, viser tillige Hoffmanns forslag til at forbinde den nyanlagte Nyhavn med Holmens Kanal ved en forbindelseskanal, der skulle ligge foran Gyldenløves Palæ. Planerne blev imidlertid ikke til noget. Med det fulde anlæg midt på Kgs. Nytorv havde hovedstaden for alvor fået sig en moderne Place Royale. Desværre kender man ikke til samtidige prospekter af det nye vidunder. Man må helt hen til begyndelsen af 1700tallet for at finde sådanne. Det tidligste er gengivelsen af Ulrik Christian Gyldenløves ligbegængelse i 1703, gengivet i stik 1707, og det nok så fine prospekt fra 1718, udført af arkitekten Christoph Marselis og stukket i kobber af Johan August Corvinus. Der er ingen tvivl om, at Kgs. Nytorv og Krindsen, især som den ses på Marselis' prospekt, stadig i det store og hele fremtrådte i den form, som 1680erne havde efterladt. Monogrammerne på de fire parterrer synes at indeholde initialerne C og CA. De refererede til Christian V og dronning Charlotte Amalie. De var endnu på plads i 1718. Nogle år tidligere, 1711, havde den senere overlandbygmester J.C. Krieger sørget for en delvis omlægning af Krindsen, der bl.a. omfattede udplantning i lystkvarterer³. Som bekendt residerede enkedronning Charlotte Amalie i det Gyldenløveske palæ siden 1700 og herefter kom palæet til at lyde sit endnu aktuelle navn, Charlottenborg.

Hovedvagten

I sønnen, Frederik IVs tid, tilkom en meget væsentlig bygning, idet arkitekten Elias David Häusser 1723-24 opførte en ny hovedvagt til afløsning af den fra 1680. Til den eksisterer der både tegning og talrige samtidige prospekter. Skønt ændret undervejs stod den op til 1874, hvor den ulykkeligvis blev nedrevet i forbindelse med den store sanering af området omkring den berygtede Peder Madsens Gang og anlæggelse af gaderne Ny Østergade og Hovedvagtsgade. Den var ikke mindst af stor værdi for pladsen, fordi den sammen med Charlottenborg og Krindsen var med til at betone en meget vigtig akse på

Kgs. Nytorv. Bygningen blev grundmuret, næsten kvadratisk i to etager med et meget højt pyramidelignende tag, hængt med blåglaserede tegl. Facaden imod torvet fik en rustik karakter med en bosseret underetage med arkader, der åbnede sig indtil en buegang. Førstesalen fik tilsvarende bosserede lisener og gesimsen kronedes af en segmentformet frontispice, prydet med en buste af Frederik IV, omgivet af "allehaande Krigs-Gevær" (= sejrvingestegn eller krigstrofær). Den skulpturelle udsmykning var udfærdiget af billedhuggeren Didrick Gercken. Foran huset opsattes et rødmalet hegn, bag hvilke der stod tre kanoner. Sidstnævnte forblev her alle årene og kaldtes i folkemunde Abraham, Isak og Jakob.

I 1740 var de fire rækker træer omkring hesten blevet så voldsomme, at man fjernede to af rækkerne. Det ses tydeligt på det prospekt, som Lauritz de Thurah publicerede i førstebindet af sin "Den Danske Vitruvius", der udkom 1746. Også den for længst afdøde enkedronnings monogrammer var forsvundet. I slutningen af 1740'erne fik torvet en ny attraktion. Efter den pietistiske Christian VI's død i 1746, sørgede hans mere sekulært anlagte søn, Frederik V, for at musik- og teaterlivet blev vakt til live. I 1748 lod han således hofbygmester Nicolai Eigtved opføre Komediehuset, der kom til at ligge vinkelret på Gjethuset med indgangsfacade ud imod torvet. Bygningen medvirkede til at skabe en mere regelret ende af Kgs. Nytorv, idet den sammen med det overfor liggende palæ, nu Holsteins Palæ (det gamle Bjelkes Palæ, som siden 1721 tilhørte storkansler, grev Ulrik Adolf Holstein) udgjorde en rektangulær form. Til gengæld kom det store 300års regeringsjubelåm for den Oldenborgske kongestamme 1749, der medførte anlæggelse af Frederiksstaden, til at betyde en kedelig ændring af Kgs. Nytorv. Nord for den have, der blev til Amalienborg slotsplads, lå der indtil byggeriet af Frederiksstaden en militær paradeplads. Den blev nu inddraget til anlæggelse af den nordre del af Amaliegade med opførelse af borgerhuse og Det kgl. Frederiks Hospital. Af denne grund blev Kgs. Nytorv omdannet til ny paradeplads, hvad der medførte, at Krindsen blev nedlagt. Træer og bede blev brutalt fjernet, så der kun var den indre, beskeden indhegning af rytterstatuen tilbage. De smukke lindetræer blev dog genbrugt, idet Frederik V skænkede dem til grev Otto Thott, der genplantede dem på sit gods Gavnø, hvor de endnu ses i parken sammesteds. Det kunne dog ikke skjules, at kongetorvet herefter så noget afpillet ud, til trods for at den officielle begrundelse for vandalismen var "at give fri Udsigt til det til Hest siddende Corpus".

Kongens Nytorv, set mod Hovedvagten, foto 1865 (tilhører forfatteren)

Nye aktører på torvet

Nu gik der ganske mange år, før Kgs. Nytorv som plads skiftede karakter. Til gengæld omfattede slutningen af 1700tallet adskillige markante ny- og ombygninger omkring pladsen. I 1760'erne ombyggede således Otto Thott det tidligere Juels Palæ med anvendelse af den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin, som egentlig var indkaldt for at bygge den nye Frederikskirke (Marmorkirken), men tillige var blevet professor på det nyoprettede Kunstakademi samt leder af rigets bygningsvæsen. Resultatet blev, at Thotts Palæ dermed kom til at fremtræde som et af de tidligste eksempler på den søgen tilbage mod den klassiske oldtid, som på denne tid var den hotteste mode i Europa. I tiden omkring 1770/71 stod en række unge danske arkitekter, malere og billedhuggere klar til at overtage kunstscenen i landet. Sagen var den, at det i 1754 oprettede Kunstakademi i første omgang næsten udelukkende fik udenlandske professorer, men allerede knap en snes år senere var de indfødte klar til at tage over. De udenlandske lærere

Kongens Nytorv med skinne til hestesporvogn, foto 1870 (Københavns Museum)

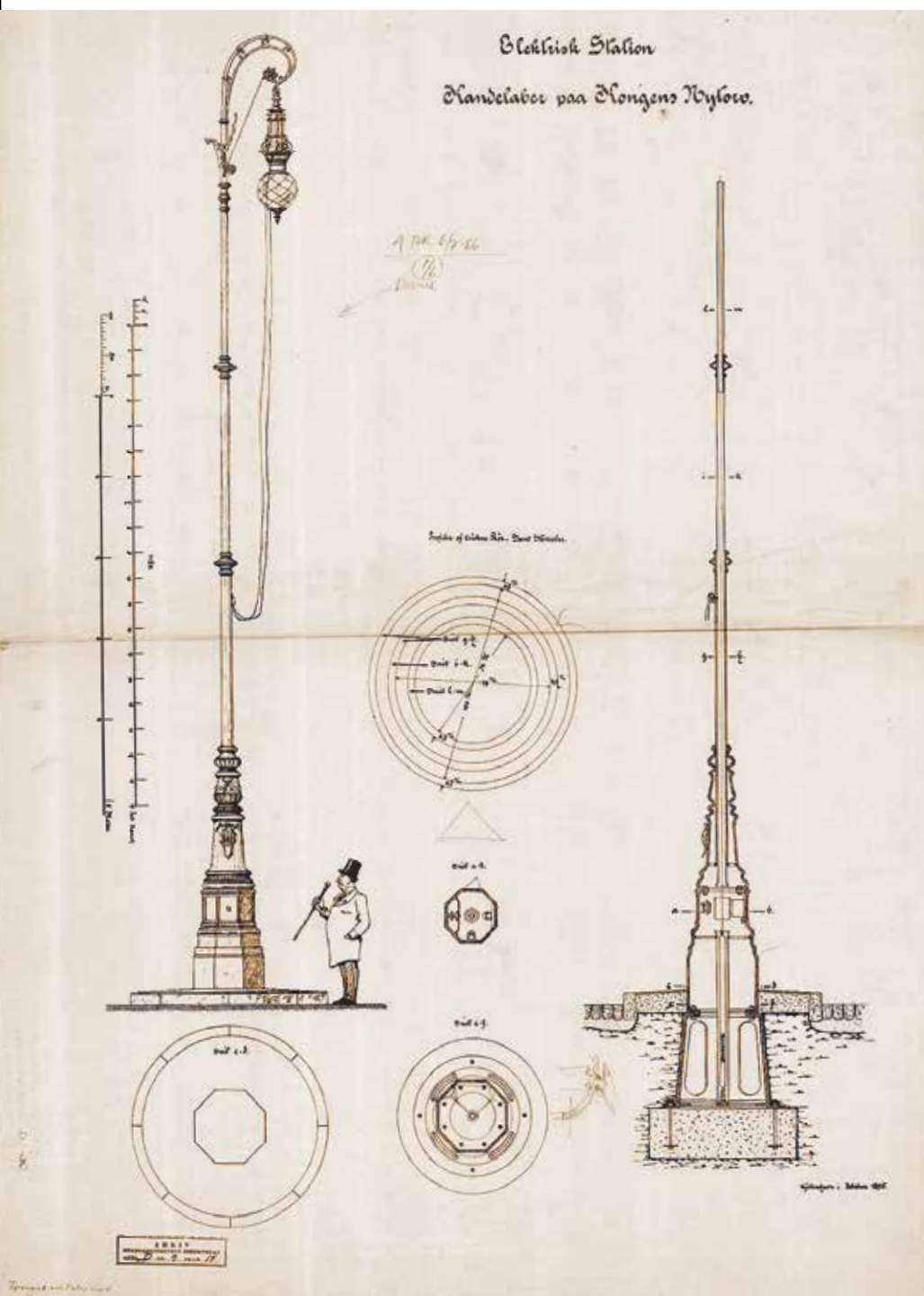
og rollemodeller blev bogstavelig talt smidt ud af landet, hvilket fandt sted i tiden omkring 1770/71. Det kulminerede med den såkaldte indfødsretslov af 19. januar 1776, der betingede, at man kun kunne opnå embede i landet, hvis man var dansk, norsk eller fra hertugdømmerne. I praksis betød det, at arkitekturen nu blev en ren dansk affære. Ved et lykkeligt tilfælde var Jardins elev, sønderjyden C.F. Harsdorff mere end klar til at tage over. Det kom Kgs. Nytorv til at profitere af. I 1774 føjede han således en ny facade til Komediehuset og forlængede selve teatret. Fem år senere nød han godt af kgl. gunst, idet han fik overladt et mindre hus syd for Charlottenborg, som han lod nedrive og erstatte af Harsdorffs Hus, som Kgs. Nytorv 3-5 siden er blevet kaldt. Tanken bag projektet var den, at Harsdorff bad om at få en mulighed for i praksis at demonstrere, hvad hans idéer om en fremtidig udbygning af hovedstaden burde sætte af krav til borgerhuse. Resultatet blev noget af det mest geniale, han skabte i sit liv, idet det næsten tredelte bygningsværk kom til at fremstå som et paradigme for nyt byggeri. Det begyndte med det lille femfagshus nærmest Charlottenborg, fortsatte med den del, der beherskes af trefags frontispicen, for at afsluttes af det lille firfagsafsnit (imod nutidens August Bournonvilles Passage), der har port i venstre fag. Frontispicen kom tillige til at korrespondere med Komediehusets af Harsdorff nyligt udbyggede facade. Partiet af torvet gjordes på sin vis færdig, da Harsdorff i 1792 tilføjede

to afstigningspavilloner til teatret. Det gamle Gjethus føjede sig lydefrit ind i ensemblet, idet det forbandt Harsdorffs hus og Komediehuset. Sluttelig kom Harsdorff til at føje et meget væsentlig træk til torvet, idet han langs Holmens Kanal og i bunden af pladsen, der kantedes af Komediehus og Holsteins Palæ, opførte Erichsens Palæ for storkøbmanden Erich Erichsen. Det skete i 1799, samme år hvor arkitekten døde. Skønt det var en uskrevet lov, at privathuse ikke prægede med egentlige søjler, blev palæet alligevel udstyret med en imponant tempelfront i første sals højde med seks joniske søjler. Herover kronedes facaden af en fronton med Minerva og Merkur, der rækker hinanden hånden over et alter, udført af billedhuggeren G.D. Gianelli. I vore dage kværner den stærkt trafikerede Holmens Kanal lige forbi, så man knapt fatter, at palæet, da Komediehuset dannede østside i den aflange plads, dannede en effektiv afslutning på samme.

Op igennem 1800tallet skete der talrige forandringer med de mange bygninger, der omgav Kgs. Nytorv, men selve pladsen og dens midte mærkede ikke meget hertil. I løbet af 1830erne omlagde man torvets brolægning. I 1841 anlagdes en beskeden oval have omkring rytterstatuen, og den blev kantet med stenborner, forbundet af et jernrækværk med tredelt støbejernsrækværk mellem bornerne; arkitekten G.F. Hetsch var ansvarlig herfor. På hver femte borne var en støbejernsstander til en tranlampe. Fra 1855 lagde man en ekstra oval have udenom den inderste indhegning og foretog en træplantning indenfor denne. I sydvest skete der i 1864 en afgørende forbedring, idet kommunen besluttede at tilkaste Holmens Kanal, der efterhånden var blevet en ildelugtende cul de sac.

Lys på torvet

En ikke uvæsentlig detalje ved både torv og hovedstad i almindelighed var byens belysning. Allerede så tidligt som 1680 opsattes de første tranlygter rundt omkring i byen. I 1688 var der i alt 523 af slagsen. Det kan dog ikke skjules, at de gav meget mangelfuld oplysning, og man talte derfor ofte om, at borgerne måtte klare sig med "magistratsmåneskin". Ikke desto mindre prøvede man så sent som i 1847 at opsætte nye og kraftigere tranlygter, hvad der også denne gang kom torvet til gode. De holdt dog ikke længe, da der i 1857 blev opsat gaslygter på pladsen. Et afgørende fremskridt skete i tiden omkring begyndelsen af 1890erne, hvor kommunen begyndte at opføre elektricitetsværker. I forhold til Kgs. Nytorv var det af betydning, at man 5. marts 1892

J.V. Dahlerup: Elektrisk lampe på Kongens Nytorv, tegning 1892 (Efter Byens Nips)

satte den første elektriske station i Gothersgade i drift. Det betød, at ingeniørerne 26. maj samme år kunne tænde de første kulbuelamper på torvet i anledning af kongeparret, Christian IX og dronning Louises guldbryllop. De meget høje standere var tegnet af arkitekten Jens Vilhelm Dahlerup – og fire af dem står der faktisk endnu og vidner om en tid, hvor man pyntede selv noget så elementært som lysmaster. Symmetrisk opstillede længere ude i ovalen står der fire nye master til ophæng af bæretråde til gadebelysningen over kørebanerne. Disse meget runde master i meget neutral farve er forgyldt på de øverste halvanden meter. Det siges, at overfladen er af en sådan karakter, at man hverken kan skrive med speedmarker eller male på den.

By og torv bliver mondænt

I løbet af de sidste årtier i 1800tallet tilkom der en række bygninger, der kom til at præge Kgs. Nytorv afgørende. Den første – og måske vigtigste – var Det kgl. Teater. Siden 1748 havde Komediehuset været det statslige skuespil, ballet og operas scene, men den føltes ganske utilstrækkeligt, da man kom frem til tiden omkring 1870. De europæiske hovedstæder prangede efterhånden med anderledes store og prægtige teatre, og disse inspirerede til at gøre ligeså i København. I 1867 nedsattes en komité, der skulle arbejde for en løsning. Det medførte, at der 1871 blev afholdt en konkurrence om et nyt teater, som havde en række af tidens førende arkitekter som bidragydere. Vindere blev arkitekterne Jens Vilhelm Dahlerup og Ove Petersen. 2. præmien gik til Ludvig Fenger og Hans J. Holm. Man sagde om makkerparret Dahlerup og Petersen, at den første stod for dekoration, den anden for konstruktion, hvilket næppe var helt forkert. Teatret byggedes i årene 1872-74. Efter indvielsen i oktober 1874 påbegyndte man nedrivningen af Komediehuset, som lå midt i gaden, der fik navn efter den tilkastede Holmens Kanal. At Dahlerup kunne mere end at dekorere illustreres af, at han tillige nybyggede Hotel d'Angleterre 1873-75, denne gang i kompagniskab med Georg E.W. Møller. I forbindelse med saneringen bag hotellet opførte Det københavnske Byggeselskab 1872-76 den store ejendom, der stadig med en smal gavl mod Kgs. Nytorv har langsider i både Hovedvagtsgade og Ny Adelgade. Selskabets arkitekt var Københavns senere stadsarkitekt Ludvig Fenger. Senere hen i århundredet tilkom et par andre store bygningsværker på Torvet, således Magasin du Nord's stormagasin ved arkitekterne Albert Jensen og Henri Glæsel 1893 og Store nordiske Telegrafelskab og Privatbankens

fælles bygning af Emil Blichfeldt i karréen mellem Gothersgade og Ny Kongensgade, der opførtes 1890-94.

Foran Magasin's bygning opstilledes i 1896 en af hovedstadens første telefonkiosker, tegnet af arkitekt Fritz Koch i nationalromantisk stil. Det var Københavns Telefon Aktieselskab, der var bygherre. Siden, i 1913, kom der endnu en kiosk til på Kgs. Nytorv. Den var tegnet af Martin Nielsen i nybarok stil og står der endnu i pladsens nordvesthjørne, hvor Gothersgade og St. Kongensgade udmunder i torvet. Den har lidt samme skæbne som alle byens øvrige, endnu bevarede kiosker, idet den er overgået til at være udskænkingssted, men de fleste er revet ned.

Efterhånden som trafikken omkring 1900-tallets begyndelse tog til, overvejede magistraten at separere kørende og gående trafik. I 1914 opstillede man derfor et træærkværk, der friholdt størstedelen af torvet for kørende trafik. Der blev kun kørevej langs bygningerne, det meste af torvet var forbeholdt fodgængere. Løsningen varede ikke længe. Til gengæld genplantede man 1914-15 Krindsen, denne gang med elmetræer. Året efter rørte man atter ved anlægget omkring hesten. Landskabsarkitekten Erik Erstad-Jørgensen skabte således et nyt blomsterparterre rundt om den inderste indramning. Den fik ikke noget langt liv, men måtte under besættelsen vige for anlæggelse af tilflugtsrum midt på torvet.

Samtidig med fornyelsen midt på Torvet var Hotel d'Angleterre ude for en alvorlig brand i det tidlige forår 1915. Det førte en større genopførelse med sig, som lagde en ekstra etage til fløjen imod torvet. Arkitekter var denne gang Nicolai Hansen og Philip Smidth. Det er denne form, hotellet stadig har.

Hesten fornys

Det er allerede nævnt, at man hurtigt efter opstillingen af Lamoureux' rytterstatue konstaterede, at den bogstavelig talt sank sammen. Bly er ikke så bestandig som bronze. Af samme grund blev den generelle holdning til monumentet med årene mere og mere nedladende. Undervejs havde den været forgyldt, oliemalet og stået i ubehandlet bly, og den måtte ustandselig repareres. Ikke mindst på baggrund af Saly's pragtfulde og berømmede rytterstatue af Frederik V på Amalienborg Slotsplads blev hesten på Kgs. Nytorv på det nærmeste lagt for had eller i bedste fald gjort til grin. Blyet havde med tiden sat sig sådan, at hestens bryst lignede maven på en tyk ældre herre.

Kongens Nytorv med Det Kongelige Teater og Magasin du Nord

Så tidligt som 1901 foreslog Københavns stadsarkitekt, Ludvig Fenger, at man som sidste udvej skulle overveje at genskabe hesten i bronze. Det førte til, at det i slutningen af 1930'erne alvorligt overvejedes at forny skulpturen. Billedhuggeren Einar Utzon-Frank, der var professor på Kunstakademiet – og således daglig fra Charlottenborg havde udsigt til monumentet – gjorde på denne tid studier efter figuren med henblik på en rekonstruktion. Besættelsesårene satte dog en foreløbig stopper for projektet, men i 1946 gennemførte han arbejdet. Omstøbningen i bronze blev heldigt udført, skønt det ikke kan skjules, at statuen herefter kun er en kopi af det ægte kunstværk. Originalen opbevares i museet Kongernes Lapidarium i Christian IV's Bryghus ved Frederiksholms Kanal.

Der faldt nu mere ro omkring Kgs. Nytorv og Krindsen, skønt det må indrømmes, at trafikken rundt om pladsen altid har været et problem for oplevelse af den. Igennem 1900-tallets seneste årtier skete der en afgørende forbedring, idet man efterhånden helt fik afskaffet bilparkering på torvet. I slutningen af 1990'erne ramtes landet af en generel elmesyge, der angreb alle træer af denne art. Det medførte, at kommunen i 1998 lod samtlige træer i Krindsen fælde. Efter at man havde sundet sig lidt, besluttedes det i 1999 at nyplante 80 lindetræer, så Krindsen kunne genetableres. 19. oktober 2002 åbnedes den første Metro-linje, hvis station placeredes foran Magasin.

Store forandringer i det 21. århundrede

8. juni 2004 fejrede Oticon Fonden (i dag William Demant Fonden) sit 100 års jubilæum, og bestyrelsen besluttede i den anledning at skænke 50 mio. kr. til forskønnelse af Kgs. Nytorv. I taknemmelighed herover lagde Københavns Borgerrepræsentation andre 50 mio. kr. oveni, så der derefter var 100 mio. kr. til at gøre noget ved brolægning på torvet og opstramme helheden. Tanken var bl.a. at man i 2005 – i 200året for H.C. Andersens fødsel – igen kunne glæde sig over en smuk plads midt i hovedstaden. Arbejdet gennemførtes og stod færdig til fejringen af eventyrdigteren. Men ak, den glæde varede kun kort. Fra januar 2012 opgravedes torvet atter; denne gang fordi Metroens nye City-linje skulle gennemføres, og koncernen i sin visdom glemte at sørge for, at man kunne forbinde den nye linje med den forrige fra 2002. Der skulle således graves op for anden gang indenfor et årti. De 100 mio. kr. var spildt, den meget møje for at gøre pladsen smuk havde været helt omsonst. Denne gang skete der vistnok det, at de 80 lindetræer blev solgt til en privatperson, men det rakte ikke langt i forhold til de mange millioner, der var gået op i røg.

Når det er bemærket, må man lade Metroselskabet, at det herefter har søgt atter engang at genskabe plads og Krinds. 2018-19 tog man fat med COWI som landskabsarkitekt og firmaet Barslund som entreprenører. De nyplantede træer blev lindeklonen keiserlind, *Tilia x europaea* 'Pallida', den samme sort som blev anvendt i 1999. Man formoder også, at keiserlind var det oprindelige valg, da den første Krinds blev plantet i 1688. Træerne blev i april 2014 udvalgt i en planteskole i Hamborg, hvor de oprindeligt var podet på grundstammer i 2003. Bag udvælgelsen stod Metroselskabet som bygherre. Det skete i samarbejde med Københavns Kommune og Birkholm Planteskole, der herefter fik træerne i pleje. Plejen har bl.a. omfattet beskæring og gødskning, men inden for de fem år var det ikke nødvendigt med rodbeskæring. Kun meget tynde rødder var vokset ud af klumpen. I modsætning til i 1999 blev træerne denne gang formet så de efter udplantning hurtigere når sammen og danner en ønsket stammehæk. Lindenes hovedgrene blev bundet op til et espalier og tvunget til siderne så kronen dannede en flad, nærmest todimensionel, struktur i 60-80 cm dybde. Da træerne blev plantet, kunne nogle af grenene allerede næsten nå hinanden. Sidegrenene blev samtidig stammet op til de 3 meter, som de skal ende med at have i den fuldt tilvoksede stammehæk. Kronerne blev formet, så hovedgrenene sidder i kranse

med cirka 60 cm mellemrum opefter og således sidder i samme højde hele vejen op ad stammen.

Metroens City-linje blev indviet 29. september 2019. Et par år senere er sporene efter byggepladsen væk, og Kgs. Nytorv fremstår nu atter med sin hest, krinds og brolægning og med årene vil de smukke lindetræer danne en fuldendt krans om monumentet for Christian V.

Noter

1. Sådan har man altid kaldt østfløjens tre midterste fag. Egentlig er der tale om porticus, latin for søjlegang, der på fransk hedder portique.
2. En borne er en pæl i sten.
3. Blomsterparti i en lysthave.

Litteratur

En egentlig monografi om Kgs. Nytorv eksisterer ikke, men der er gennem årene skrevet meget om pladsen. Alle-rede Oluf Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse 1-6*, 1877-92 og Carl Bruun: *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dens Historie, Mindesmærker og Institutioner 1-3*, 1887-91 har indgående behandlet torvet. De store "før og nu" publikationer har flittigt været konsulteret, se F. Zachariae: *Før og Nu 2den Aargang*, 1916; Svend Aakjær, Mogens Lebech & Otto Norn: *København Før og Nu II*, 1949 og Bo Bramsen (red.), Sys & Godfred Hartmann: *København før og nu – og aldrig 5*, 1988. Hertil kommer en række udvalgte bøger og artikler, som mere eller mindre har været til nytte for denne gennemgang: Vilh. Lorenzen: *Københavnske Palæer 1-2*, 1922-25; Carl C. Christensen: *Fra Voldenes København. Kongens Nytorv Kvarteret*, 1924; K. Thorsen: *Københavns ældste Østerport*, i *Historiske Meddelelser om København*, 2.Rk. 2, 1925-26; Vilh. Lorenzen: *Haandtegnede Kort over København 1660-1757*, 1942; Harald Langberg: *Fra Torv til Torv. Strejftog i det gamle København*, 1943; August Nørgaard: *Kongens Nytorv. Christian den femtes Rytterstatue*

og dens omgivelser gennem tiderne, i *Havekunst*, 1944; Kai Flor: *Hesten paa Kongens Nytorv*, 1946; Carl C. Christensen: *Fra Vingaarden til Østertorv. En Bydels Historie*, 1950; Axel Kjerulf: *Omkring Nyhavn og Kongens Nytorv*, 1962; Knud Voss: *Bygnings-administrationen i Danmark under Enevælden*, 1966; Harald Langberg: *Meningen med Kongens Nytorv*, i Axel Thygesen (red.): *Tilegnet Mogens Koch*, 1968; Søren Palsbo & Nils Kr. Zeeberg: *Byens nips – om brandhaner, lygtepæle og andet godt*, 1974; Jan Møller: *Kongens nye Torv*, 1988. Mere specifikt om arkitektur og byplan kan der f.eks. henvises til Fr. Weilbach: *Charlottenborg*, 1933; Fr. Weilbach: *Architekten C.F. Harsdorff*, 1928; Knud Millech & Kay Fisker: *Danske arkitekturstrømninger 1850-1950*, 1951; Hanne Raabyemagle & Claus M. Smidt (red.): *Klassicisme i København*, 1996; Ulla Kjær: *Nicolas-Henri Jardin – en ideologisk nyklassicist*, 2010; Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn. Københavns byplanlægning 1600-1728 1-3*, 2017.

Sluttelig takker jeg Bjørn Westerbeek Dahl og Nils Kr. Zeeberg for gode råd og hjælp.

Træer ved huse

Efter at jeg nogle år var blevet skuffet og bekymret over driften af og udviklingen i en række fredede anlæg, begyndte jeg på en redegørelse – et projekt –, jeg kaldte *Grøn kulturarv – planteskik og planteanvendelse*. Heri skrev jeg om de forhold, man skal tage i betragtning ved fredning, ændring eller fornyelse af værdifulde haveanlæg. Især er det afgørende at tage hensyn til den dynamik, der er grundlaget for vækst.

Projektet består af to væsensforskellige dele. Udover indledningen, som blev bragt *Landskab 7-2023*¹, består første del af en gennemgang af en halv snes anlæg fra 1900-tallet, som jeg havde genbesøgt. Det er anlæg, der enten er fredede, forsøgt fredet eller beskrevet som bevaringsværdige og betydningsfulde.

Det drejer sig om såvel parker og kirkegårde som omgivelser til boliger og institutioner: G.N. Brandts have, Hellerup Strandpark, Atelierhusene på Grønnemose Allé, Mindeparken i Herning, Ermelundshusene og Fortunparken, Mindeparken i Ryvangen, Hillerød Kirkegård (Skanseskirkegården) og Skansebakken, Holbæk Seminarium (CSU Holbæk), Kildeskovshallen, Hyldagerskolen og Skulpturparken i Birk.

For hvert anlæg peges på, hvilke plantningselementer, der indgår. Derved tydeliggøres det, hvordan en relevant pleje og udvikling kan være.

Både G.N. Brandt (1878-1945) og C.Th. Sørensen (1893-1979) beskrev, hvordan det dyrkede landbrugs- og skovlandskab – kulturlandskabet, som de var vokset op i – i transskriberet form blev anvendt i deres arbejder.

G.N. Brandt tog udgangspunkt i den opfostrede, men artsrige skov med lysninger og skovbryn, i træholme eller '*clumps*', som den berømte engelske landskabsgartner Capability Brown og vores egne Johan Ludvig Mansa (1740-1820) og Rudolph Rothe (1802-1877) ofte

ANNEMARIE LUND · Landskabsarkitekt MDL.

Fhv. redaktør for *Landskab*. Forfatter til *Guide til Dansk Havekunst*,

Danmarks Havekunst III og *Ny Agenda 1, 2 og 3*.

Fagansvarlig for have- og landskabskunst ved *Lex*.

To lindetræer danner en portal, og rodskuddene er klippet som en hæk.
Svinninge, Nordvestsjælland. Foto Agnete Muusfeldt, 1984

anvendte. Og også i rækker af vejtræer, blandede, hvidblomstrende markhegn, frugtplantager, enge og grøfter. Landskabsarkitekter som Aksel Andersen, J. Palle Schmidt og Agnete Muusfeldt arbejdede på samme måde.

Alle er det plantningselementer, der dengang var almindeligt anvendt og nytteværdige i dyrkningslandskabet. For at give læ, brænde, ved til redskaber og træsko eller foder til husdyr m.m.

Skoven, æblehaven, hegnet, grøften, engen ses i diminutiv form i G.N. Brandts egen have i Ordrup. Hans omtrent 1.600 kvm store, bevarede have er med sine fem klart definerede haverum tidstypisk for de første årtier i 1900-tallet.

Eksempler på det, jeg kalder *almen planteskik* eller *landskabsarkitektur uden landskabsarkitekter*² såsom indgangstræer ved gårde og kirkegårde eller det solitære træ på gårdspladsen indgik naturligt nok også i landskabsarkitekternes arbejder.

Ovennævnte plantningselementer blev gennem flere generationer af landskabsarkitekter betragtet som primære landskabsarkitektoniske byggeklodser, et slags landskabsarkitektonisk vokabularium, man skulle kende og kunne arbejde ud fra – det var grundlæggende praksis.

I anden del af *Grøn kulturarv* beskrives og illustreres de ovenfor omtalte plantningselementer hver for sig. De betragtes som kulturspor fra almen planteskik, som man endnu kan finde og få udbytte af at aflæse.

Træer ved huse

Efterårets foredrag i Havehistorisk Selskab, *Træer ved huse*, var et uddrag af projektets anden del, og det drejede sig især om træer i relation til bygninger: det enlige træ, indgangstræer, gårdspladsens træ, rækker af træer, landsbyens træ, kirkegårdens træer.

Træer kan være heldige og få et langt liv. Herregårdshavernes alleer er ofte omkring 200 år. Enkelte træer rundt omkring i landet er meget ældre. Især hvis der er knyttet et personnavn eller en fortælling til dem, vil træerne måske blive beskyttet gennem fredning og blive betragtet som grøn kulturarv, f.eks. Ambrosius Stubs eg på Tåsinge fra 1600-tallet, den formklippede bylind fra 1816 i Davinde på Fyn og platanen fra 1907 på Gråbrødre Torv.

Blandt Agnete Muusfeldts ca. 2.300 fotografier er der rigtig mange med træer ved huse. På en tur i 2007 rundt i landet ledte jeg ef-

Ambrosius Stubs egetræ på Tåsinge. Foto AL, 2007

ter en del af motiverne vist på fotografierne, fandt stederne og kunne se, hvor stærk en tradition almen planteskik byggeskik egentlig er – eller i dag måske rettere har været.

Det gælder især menigmands plantninger og fortrinsvis træplantninger. Dvs. det enlige træ, indgangstræer, træer på række, gårdspladsens træ, landsbyens træ og kirkegårdens kransende randtræer og dertil også landbohavernes hække, lindelysthuse, hasselgange, alléer op til gårde og vejtræer.

Som det fremgår af det efterfølgende, har man oprindeligt næppe plantet udelukkende af æstetiske hensyn, selv om billederne viser smukke landlige steder.

Det enlige træ, indgangstræer og gårdspladsens træer

De enlige, ofte malerisk skæve træer, der ses her, er ved små huse og med almindelige træer som canadisk poppel, gråpoppel, hestekastanje og hvidtjørn. De står ganske tæt op til husene. Det er ikke til at sige, om disse enlige træer er selvsåede, plantede eller måske en rest af en tidligere række træer.

Gråpoppel, *Populus x canescens* ved gård, Svendborgsund.
Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Det enlige træ ved Eskild Hansens hus, Strandhuse, Odsherred. Canadisk poppel, *Populus x canadensis*, her ældet, stynet og hul. Foto Agnete Muusfeldt, 1975

Træer ved huse og på gårdspladser blev plantet af flere grunde, ligesom træerne på vores kirkegårde. Dels ud fra praktiske forhold, og dels ud fra en tro på deres overnaturlige kræfter.

Værnende indgangstræer blev sat parvis ved indgangsdøren eller opkørslen, undertiden som fire i kvadrathjørnerne eller seks i en dobbeltrække. En række træer blev måske plantet for at beskytte hus og tag i storm og mod lynnedslag.

Man mente, at træerne ask, lind og elm havde beskyttende kræfter, og det var også de hyppigst anvendte træarter som såkaldte vænetræer på gårdspladser.

Samtidig havde disse tre træarter, og muligvis også hestekastanje og ær, en praktisk betydning, idet man ved jævnligt at styne træerne kunne bruge de afskårne, ret tynde grene med løv som kreaturfoder eller optænding. Og hestekastanje- og fritvoksende kastanje-træer kunne også bruges som foder.

Indkørsel med karakteristiske lave hække og to træer ved gavlen.
Gård ved Svendborg. Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Fire storbladede lind, *Tilia platyphyllos*, blev i 1960'erne plantet som et kvadrat på 3 × 3 meter på denne gårdsplads. Ifølge folketraditionen beskytter lind stedets beboere mod onde ånder. I dag står træerne med tykke stammer. Landhaves i Ulkerup, Odsherred. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

Gårdspladsen er et skattet og meget værdifuldt element ved landhuse og gårde. Motivet med en stor poppel ved et lille landhus brugte Agnete Muusfeldt og J. Palle Schmidt selv i Ulkerup, hvor de plantede en gråpoppel af typen 'Tolné'.

Sådanne kulturspor – landskabsarkitektur uden landskabsarkitekter – er kulturarv. Og man kan finde mange steder i landet, der fortæller historie. Blandt bygningsfredningslovens omgivelsesfredninger er der dog kun få eksempler på fredning af gårdstræer. Hvordan det følges op mht. beskæring og fældning, som der skal ansøges om, eller genplantning vides dog ikke.

En nyere fortolkning af gårdspladsens træ som holdepunkt for en bebyggelse ses på Holbæk Seminarium, hvor der i det centrale, kvadratiske gårdrum blev placeret et egetræ. Det står i dag fuldkronet og veludviklet som anlæggets centrum og på grundens højeste punkt.

Valnød som gårdstræ, Davinde. Foto AL, 2007

'Omkring dette træ skulle seminariets bygninger gruppere sig', sagde arkitekten Gerhdt Bornebusch.

Trærækker og stammehække

Korte trærækker langs hele bygningens facade ses ret ofte.

En variant af korte trærækker er stammehække, hvor kronen klippes kasseformet, så der opnås en fast og præcis form. Kronen kan evt. holdes klippet ganske smal, som det ses på Kongens Nytorv i København. Tidligere kunne stammehækkene være knudebeskårne (sporebeskårne) og ikke bare kasseklippede.

Traditionen med stammehække kan findes i havnebyer, bl.a. i Rønne, Ærøskøbing, Ringkøbing og Mariager – en skik, der siges at være kommet hertil med søfarende fra Nederlandene³. De gamle stam-

En række lindetræer foran stuehus. Tåsinge. Foto Agnete Muusfeldt, 1978

Ubeskårne lindetræer foran huse i Rønne, Bornholm. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

En kort træække udgør gårdens fjerde længe. Gård på Sydbyn.
Foto Agnete Muusfeldt, 1984

mehække fra havnebyerne burde fredes, da de er en vigtig del af bevaringsværdige kulturmiljøer.

Ved bygningen Visdommens Kilde – Den Kgl. Danske Skole – på Torvet i Ærøskøbing blev plantet parklind, *Tilia europaea*, sidst i 1700-tallet. Visdommens Kilde blev fredet 1919, og stammehækken med de fire linde nævnes i fredningsbeskrivelsen, hvor der står 'Endvidere relaterer den miljømæssige værdi sig til den iøjnefaldende stammehæk af fire klippede lindetræer, der elegant strækker sig helt op over bygningens facade, så underkanten af kronerne tangerer med facadens gesims.' Men stammehækken er ikke med i fredningen, kun bygningen. En opdaterende omgivelserfredning er oplagt her. En del andre træer i Ærøskøbing er fredet efter naturfredningsloven, men altså ikke stammehækken.

Stammehækken er imidlertid også meget udbredt i europæisk havekunst, såvel i store haver og parker som på pladser. Som beplantningselement har stammehækken den fordel, at den ikke optager ret megen plads, og samtidig er den præcis og rammedannende og dermed rumskabende.

Stammehæk af elm, Fuglevad, Kongens Lyngby. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

Stammehæk af parklind, *Tilia europaea*, foran hus i Mariager.
Foto Agnete Muusfeldt, u.å.

Parklind, *Tilia europaea*, foran Visdommens Kilde på Torvet i Ærøskøbing.
Foto AL, 2022

Stammehækken findes utallige velkendte, historiske steder, på pladser og i haveanlæg. F.eks. i Kongens Have i København, ved Gammel Holtegaard, på Domkirkepladsen i Viborg, i Paris ved Palais Royal, Tuilerierne og Place des Vosges, i Bruxelles ved Mont des Arts.

G.N. Brandt anvendte ofte dette beplantningselement, der var helt i tråd med 1920'ernes nyklassicistiske havesyn. Det ses i hans arbejder ved Ordrup Kirkegård, ved Marienlyst Slotspark, i Hellerup Strandpark, på torvet over for Gentofte Kirke og på enkelte veje i Gentofte Kommune.

G.N. Brandt benyttede også temaet i mange af de villahaver, han tegnede, og det ses stadig her og der. Ovenikøbet er det i de senere år blevet mere brugt, idet folk helst vil undgå indkig.

Begynder man først at kigge efter stammehække, vil man opdage, at de er benyttet virkelig mange steder og i ret forskellige sammenhænge, bl.a. i det fredede haveanlæg på Bispebjerg Hospital og i Amaliehaven.

Landsbyens træ

Et træ kan være så markant, at det bliver *bytræet* – som det formklippede lindetræ i Davinde på Fyn. En by kan være så overskuelig, at dens træer relativt let kan beskrives i en bevaringsplan. Enkelte træer på små tiloversblevne trekanter i bybilledet kan give en by et grønt udseende.

I Svaneke var der tidligere en del almindelige træer som elm, ask og poppel på disse små offentlige steder. De udgjorde en del af byens charme sammen med træer i private haver, f.eks. valnød, hvor kronen læner sig ud over hegnsmuren.

Når sådanne enkelttræer går ud eller fældes, ses det ofte, at de ikke genplantes, og lidt efter lidt har man en bar by. Foreningen *Svaneke Venner* har dog skaffet fondsstøtte, så der nu kan plantes en håndfuld bornholmsk røn og spidsløn.

I lokalplanen står: 'I en tæt by som Svaneke er ofte kun få alternative placeringer, om nogen, til de træer der må fjernes på grund af ælde eller sygdom. De fleste træer står på privat grund, med kroner der

Bytræet i Davinde på Fyn. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

delvist hænger ud i gaderummet eller i haver, der er en synlig del af det samlede bybillede. Lokalplanen indeholder en bestemmelse om, at bytræer i offentlige byrum så vidt muligt bevares. Det er præciseret, at de skal erstattes med nye træer ved sygdom, ælde o.l.

Landskabsarkitekten Erik Mygind har i 1951 i artiklen *Havebyer i Havekunst* beskrevet, hvordan både træer på gadehjørner og langs veje samt træer i private haver kan være med til at skabe en god by. I sit arbejde for Arkitekthjælpen udarbejdede han planer for Neksø og Rønne.

Kirkegårdens træer

I det åbne landskab kan man næsten altid få øje på et kirketårn, der afspejler den kristne kulturs udbredelse og ligesom gravhøjene er en betydningsfuld del af kulturlandskabet. Middelalderkirkerne ligger som regel i tilknytning til et landsbysamfund eller en herregård og på et højtliggende sted.

De traditionelle kirkegårde omgives af randtræer og ses ofte som en lund i det åbne marklandskab. Hyllinge Kirke i Hornsherred. Foto Agnete Muusfeldt, 1974

Kirkegårdene afgrænses ofte af stendiger eller mure, der følger terrænets bevægelser og herved naturligt fæstner anlægget i det omgivende landskab. Tidligere var det kendetegnende, at der voksede store løvtræer på kirkegårdene. Det kunne være en række træer, der markerede grænsen udadtil, eller alleer og enkeltstående træer. Kirke med kirkegård sås – og ses mange steder stadig i dag – som bevoksninger i det åbent land.

Landsbykirkerne ligger ofte højt og frit i det åbne land. De såkaldte Exnerfredninger fra 1950'erne gør, sammen med naturbeskyttelseslovens kirkebyggelinje, at der holdes frit omkring kirkegården. Kirkegård i Jylland med elmetræer langs dobbelt stendige. Foto Agnete Muusfeldt, 1966

Nylars Kirkegård, Bornholm. Kampestensdigets inderside er en græsskråning med lindetræer. Foto Agnete Muusfeldt, 1977

I hæftet *Vore gamle kirkegårdes og alleers træer*, 1971⁴ skrev botanikprofessor Johan Lange, at kirkegårdenes løvtræer var plantet ud fra såvel en tro på deres hellighed og overnaturlige, beskyttende kræfter som hensynet til træernes anvendelighed som dyrefoder.

Han havde undersøgt forekomst og arter på et halvt hundrede danske kirkegårde og optalt fordelingen. Almindeligst forekommende var ask, *Fraxinus excelsior*, som fandtes på halvdelen af de besøgte kirkegårde. Derefter kom lind, oftest *Tilia x europaea*, sjældnere *Tilia cordata* og *Tilia platyphyllos*; så elm, *Ulmus glabra*, hestekastanie, *Aesculus hippocastanum*, og ær, *Acer pseudoplatanus*.

Johan Lange fortæller også, at samme iagttagelser var beskrevet andre steder: sidst i 1500-tallet i biskop Jacob Madsens visitatsbog, midt i 1600-tallet i Niels Michelssøns husholdningskalender og i 1885 i forfatteren Anton Andersens skrifter. Den betydende havearkitekt, skribent og havebrugshistoriker Johs. Tholle (1891- 1968) skrev ligeledes herom i flere publikationer.

Johan Lange nævner, at der – allerede fra 1940'erne – kan spores en tendens til at undgå disse højt voksende og meget længelevende træer på nye kirkegårde. Hvis der er blevet plantet eller genplantet var det oftere birk eller røn, oftest seljerøn.

Den tidligere hyppige forekomst af ask, lind og elm forklares bl.a. som et levn fra hedensk tro, idet de mentes at have beskyttende kræfter. Asken Yggdrasil er velkendt i nordisk folketro, og også lind og elm ansås for at besidde stærke kræfter. Lind nævnes i folkeviser og angives at være et helligt træ, og elm skulle have antidæmonisk kraft. Og ifølge mange folkløriske beretninger ofrede man til træer.

Hertil kommer praktiske anvendelsesmuligheder. Ask, lind og elm kunne stævnes og kvistene bruges til husdyrfoder, så det var praktisk at plante sådanne træer ved huse, veje, på pladser og som alleer.

Nytten af kirkegårdstræer formodes at have været et væsentligt motiv for plantning. Også for præsten – grenene som foder for hans husdyr og kirkegårdsgræsset til høslæt. Johan Lange mener desuden, at jordfæstelseskøer, dvs. offerkøer til begravelser, muligvis kunne græsse på kirkegården. Eller at man i tilfælde af plyndringer og krig, hvor man havde forskanset sig på kirkegården, så ville have husdyrfoder her.

Så træerne er også her vigtige kulturspor og kulturarv.

Bogense Kirke. Højt opstammede elm omkring kirken danner et eksternt katedral-lignende grønt rum. Kirker med kirkegårde danner ofte fine kulturmiljøer. Foto Agnete Muusfeldt, 1988

Kirkegårdens træer giver frodighed i bybilledet. Ær/ahorn, *Acer pseudoplatanus*. Stege Kirke Stræde. Foto Agnete Muusfeldt, 1976

Tak til Agnete Muusfeldt

Teksten om planteskik og plantninger er på nogle få undtagelser illustreret med billeder fra Agnete Muusfeldts fotoarkiv⁵.

Som landskabsarkitekt skabte Agnete Muusfeldt (1918-91) et stort antal haveanlæg omkring boliger, boligbebyggelser, skoler og institutioner. Vægten lå på en grøn formgivning, og hendes anlæg udmærker sig ved oplevelser af det levendes dynamik og stor frodighed. Karakteristisk for Agnete Muusfeldt var en unik sans for plantesammensætninger.

Agnete Muusfeldt var tillige en dygtig fotograf, og med sit rolleiflex-kamera opbyggede hun en værdifuld samling af 6 x 6 cm dias, baseret på stor plantemæssig viden og et sikkert blik for æstetik og skønhed. Hendes billedsamling anskueliggør hendes syn på planteanvendelse og hendes landskabssyn i bred forstand.

Gennem fotografierne udfoldes, afkodes og forstås hendes på en og samme gang biologisk funderede og æstetisk betingede syn på planteanvendelse.

Noter

1. Annemarie Lund: Grøn kulturarv – planteskik og planteanvendelse. 2023, upubl. Projektet blev støttet af Statens Kunstfond og Karin og Georg Boyes Fond. Indledningen kan læses i *Landskab 7-2023*
2. Bernard Rudofsky: *Architecture Without Architects*. The Museum of Modern Art: Distributed by Doubleday, Garden City, N.Y., 1964
3. Lisbeth Edinger: Stammehække i danske købstæder. *Dansk dendrologisk årsskrift*, Bd. V. 4, 1981
4. Johan Lange: Vore gamle kirkegårdes og alleers træer, set i et kulturhistorisk perspektiv. *Dansk dendrologisk årsskrift*. Bd. 3, II, 1971
5. Agnete Muusfeldts diassamling. Agnete Muusfeldts overdrog sin fotosamling til J. Palle Schmidt, som så senere bad Jørgen Nimb Lassen videregive den til Københavns Universitetsbibliotek på Frederiksberg med den hensigt, at billederne frit kan bruges i uddannelsen, forskning og i anden faglig formidling

BRIAN MIKKELSEN

Genopbygningen af Børsen kræver sit træ

Den 16. april om morgenen stod det klart, at en stor tragedie var under opsejling. Den ikoniske børsbygning midt i København brændte, og det var en alvorlig brand. Da flammerne var endeligt slukket, stod det klart, at cirka 55 procent af bygningen var blevet skadet i omfattende grad.

Som administrerende direktør i Dansk Erhverv, der ejer børsbygningen, meldte jeg efter samtaler med bestyrelsen og andre involverede hurtigt ud, at Børsen skulle genopføres. Det er vi og alle de gode folk, der hjælper os, så i fuld gang med.

Men det kræver naturligvis noget at genopføre en bygning, der netop i år kan fejre 400-års jubilæum og som reelt er den første fredede bygning i Danmark. Alt skal laves på den helt rigtige måde og med de helt rigtige materialer. Herunder materialet træ.

For der skal bruges noget særligt træ, som man af gode grunde ikke bare kan købe i det lokale byggemarked. Så Dansk Erhverv er simpelthen gået på jagt efter de rigtige grantræer.

Først og fremmest er der volumen. Vi skal bruge et sted mere end 1000 træer. Det er en enorm mængde. Træerne er forventeligt mere end 100 år gamle. Meget af det tømmer, der oprindeligt blev brugt til at opføre Børsen tilbage i årene op til 1624, var netop mere end 100 år gammelt. Dendrokronologiske undersøgelser har vist, at de ældste træer var mere 150 år.

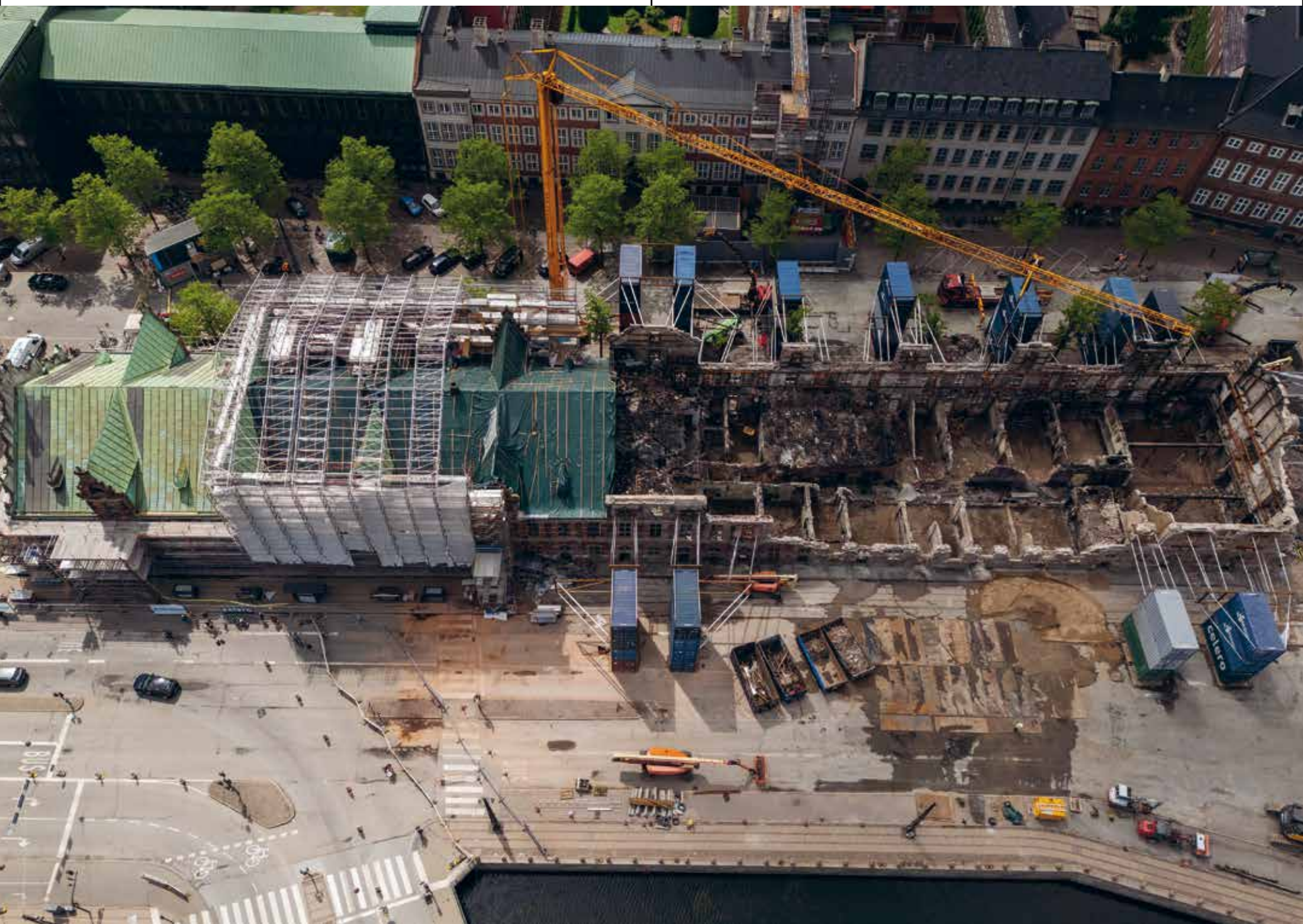
Derudover skal træerne være op til 22 meter i brugslængde. . Og så spiller klimaet, temperaturen, også en rolle. Det træ, som oprindeligt blev brugt til Børsen, stammer fra Gotland. Og vi er da også netop på udkig efter træer i området omkring Østersøen, herunder Gotland. Derfor har Dansk Erhverv taget kontakt til Dansk Skovforening og har dialoger med Sverige og Tyskland.

BRIAN MIKKELSEN · adm. direktør i Dansk Erhverv

Endelig er der også et væsentligt tidsaspekt. De nødvendige fyrretræer bør kun fældes i et helt kort vindue på nogle uger midt i vinteren, ellers er der en udfordring i forhold til fugtighedsgrad og tørring. Med andre ord så kan vi risikere at skulle vente et år længere på at få træ, hvis ikke vi kan få fældet i slutningen af januar 2025.

Så ja, genopbygningen af Børsen kræver sit træ. Men vi skal nok skaffe det, lige som vi også nok skal få genopført Børsen til gavn og glæde for alle danskere i dag og i mange generationer fremover.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havehistorisk Selskab og forfatterne

2024

REDAKTION

Lone van Deurs og Tove Hyllested

DESIGN

Carl-H.K. Zakrisson

TRYK

Frederiksberg Bogtrykkeri A/S

UDGIVER OG EKSPEDITION

Havehistorisk Selskab

Strandlinien 57, 2791 Dragør

havehistoriskselskab.dk

info@havehistoriskselskab.dk

ISBN 978-87-88241-42-6

ISSN 0107-895X

Om motivet på Havehistorisk Selskabs årsskrifts forside

Motivet er hentet fra Danmarks ældste bog om haver og havebrug,
Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica* fra 1647. Bogens undertitel lyder:
*Hvorledis en zirlig oc nyttig Urte-Hawe i Dannemarck kand anrettis,
beprydis oc ved Mact holdis.*

Dette årshæfte er udgivet med støtte fra:

Bergiafonden
Eslagart Fonden